

Віктор Могорита, Оксана Савко,
Юрій Шимон

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

5

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Віктор Могорита, Оксана Савко,
Юрій Шимон

2022

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 08.02.2022 № 140)

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

— мовою джерел;

— робота в парі;

— творче завдання;

— робота в групі;

— історична особистість;

— словник;

— домашнє завдання.

Могорита В.

Вступ до історії України та громадянської освіти : підруч.
для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти / Віктор Могорита,
Оксана Савко, Юрій Шимон. — Київ : Грамота, 2022. —
208 с. : іл.

ISBN 978-966-349-920-8

Підручник написаний за Модельною навчальною програмою «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (*автори: Бакка Т. В., Желіба О. В., Мелешенко Т. В., Щупак І. Я.*)

Видання містить чотири теми: «Я в суспільстві, часі та просторі», «Джерела пізнання суспільства», «Моя громада та її історія», «Моя країна та її історія».

Навчальний матеріал подано в цікавій та доступній формі з урахуванням компетентнісного підходу й сучасних методик. Завдання різного рівня складності враховують вікові особливості п'ятикласників/п'ятикласниць, передбачено роботи в парі та групі.

УДК

ДОРОГІ ДРУЗІ!

Ви тримаєте в руках підручник «Вступ до історії України та громадянської освіти». Це перший щабель у вивченні історії нашої Батьківщини. Підручник ознайомить вас із минулим України та народів, які проживали на її теренах, з видатними діячами/діячками, які зробили вагомий внесок у процвітання нашої держави.

Навчальний матеріал об'єднано за чотирма темами, кожна з яких містить кілька параграфів. Підручник допоможе вам навчитися мислити історично, тобто в часі, урахуваючи історичний досвід і здобутки людства. Ви відчуєте себе справжніми дослідниками й дослідницями, опрацьовуючи різноманітні історичні джерела, спостерігаючи, як змінювалися звичні для вас речі. Адже вчені-історики так само порівнювали інформацію з різноманітних джерел, аби відтворити картини минулого. Ви висловлюватимете власні припущення, шукатимете їм підтвердження, обґрунтовуватимете та захищатимете власну точку зору. Ці знання в майбутньому допоможуть долучитися до розбудови суспільства, у якому ви живете.

На уроках з історії ви дізнаєтеся більше про людину, природу та суспільство, світ матеріальних речей. Водночас аналізуватимете досвід минулих поколінь, формуватимете власні уявлення та ідеї, робитимете прогнози й плануватимете власні дії.

Сподіваємося, що підручник допоможе вам досягнути нових вершин у пізнанні світу, знайти відповіді на запитання, що вас цікавлять, навчить осягнути незвідане й нове, зробить вашу навчальну подорож цікавою та захопливою.

Автори

ВСТУП

§ 1 Людина, суспільство й історія

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Чому кожна людина унікальна?
 - ▶ У чому полягає цінність кожної людини?
 - ▶ Що таке *гідність людини*?
 - ▶ Що, на вашу думку, означає «поводитися з повагою до інших людей»?
 - ▶ Як працювати з підручником, аби досягти успіхів у навчанні?
-
- Пригадайте, що ви дізналися про людину з курсу «Я досліджую світ».
 - Як пов'язані між собою людина та суспільство?
 - Що таке права й обов'язки, для чого потрібно їх дотримуватися?

1. Що визначає неповторність і гідність людини?

Людина — частина живої природи. Природа наділила її певними ознаками, як і будь-який біологічний вид. Біологічно обумовлена й тривалість періодів нашого життя (дитинство, юність, зрілість, старість). Проте людина — істота соціальна, адже людина й суспільство нерозривні.

Розгляньте схему та назвіть компоненти, що відрізняють людину від інших істот. Доповніть поданий перелік і поділіться своїми міркуваннями з однокласниками/однокласницями.

Яскравими проявами суспільного в людині можна назвати *мислення та свідомість*. Людина часто діє всупереч інстинктам, дотримується усталених упродовж століть норм моралі. У процесі розвитку людської спільноти сформувалася *мова* як засіб спілкування, мислення та передавання інформації.

- *Як ви вважаєте, чи можна опанувати мову поза суспільною групою? Наведіть приклади з відомих вам казок.*

Люди здатні змінювати навколишній світ, аби зробити своє існування комфортним і приємним. Усі речі, що нас оточують і забезпечують життя та розвиток, також створені людиною. Тільки людина здатна реалізувати задумане, незважаючи на різноманітні перешкоди.

Так само, як не існує двох однакових листків, сніжинок чи піщинок, не буває двох однакових людей. Адже навіть у близнюків формуються різні смаки й уподобання, вони мають різні здібності, інтереси та мрії. Саме в процесі праці над собою людина стає неповторною особистістю.

Зобразіть на аркуші паперу довільний трикутник і запишіть свої мрії, розмістивши їх так, щоб на вершині трикутника опинилася найважливіша мрія. Тепер проаналізуйте їх. Чи є серед них такі, реалізація яких залежить тільки від ваших зусиль? Чи є у вас мрії на перспективу, такі, що стосуються інших людей чи мають загальний характер? Зробіть для себе відповідні висновки.

Кожний/кожна із вас певним чином сприймає себе, знає риси свого характеру. Але, напевно, усім цікаво, як сприймають вас інші, і хочеться, щоб ці сприйняття збігалися.

Почуття гідності — відчуття людини, яка високо цінує свої можливості в суспільстві, вимоглива до себе й до інших, цінує працю та надбання інших людей. Розуміння гідності людини безпосередньо пов'язане з рівноправністю людей та їхньою свободою. Про те, що людська гідність надзвичайно важлива для розвитку людини, свідчать документи, які гарантують ваші права.

Гідність людини — невід'ємне право людини, що ґрунтується на моральному розумінні цінності кожної особистості.

- Прочитайте уривки з документів. Наведіть приклади гідної, на вашу думку, поведінки людини.

**Загальна декларація прав людини,
прийнята Генеральною Асамблеєю ООН
10 грудня 1948 року**

Стаття 1. Усі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти в дусі братерства.

**Конституція України,
прийнята Верховною Радою України
28 червня 1996 року**

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. (...)

Стаття 21. Усі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах. Права та свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Такі джерела називають *юридичними актами*. Опрацюючи їх, зверніть увагу на те, чи стосуються вони певної держави, чи є міжнародними.

Також необхідно з'ясувати дату ухвалення документа (якщо її не зазначено). Після опрацювання змісту документа потрібно проаналізувати його значення для життя людини та розвитку суспільства.

2. Як людина змінює суспільство?

Наступного року в курсі зарубіжної літератури ви ознайомитесь із пригодницьким романом Д. Дефо «Робінзон Крузо», у якому описано життя головного героя на безлюдному острові та його незламне прагнення покинути острів. Цей роман — яскраве свідчення того, що людина важко переживає відсутність спілкування, бо вона — соціальна істота. Однак **суспільство** — це не проста сукупність людей, які проживають в одній країні. Ідеться про взаємини між людьми. Кожний/кожна з вас упродовж життя засвоює вироблені суспільством

Суспільство — сукупність людей, об'єднаних культурними цінностями та виробничими відносинами.

правила поведінки. Ви користуєтеся благами, створеними іншими людьми: відвідуєте дитячий садок, навчаєтеся в школі, користуєтеся бібліотекою тощо. Усе це результати праці дорослих членів суспільства, що живуть нині або жили колись. Водночас кожний член суспільства не тільки користується вже наявними благами, а й допомагає створювати своєю працею нові. Отже, людина й суспільство тісно взаємопов'язані.

Суспільство, як і людина, постійно розвивається: удосконалюються наука й техніка, способи виробництва тощо. Усі ці зміни залежать від людини. З розвитком суспільства, отриманням знань про Всесвіт змінюються людські потреби та спосіб життя. Якщо в давнину людина витрачала всі сили для виживання в складних природних умовах, то сучасна людина насамперед прагне розвиватися.

Яскравим прикладом того, що одна людина може вплинути на суспільну думку, є життя українського філософа й поета Григорія Сковороди.

Григорій Сковорода (1722–1794) — український філософ, поет і педагог. Значну частину свого життя він мандрував Україною. Під час мандрівок багато спілкувався з різними людьми, давав приватні уроки, зокрема навчав дітей українських селян. На його могилі написано: «Світ ловив мене, але не спіймав...»

- Прочитайте висловлення Г. Сковороди та поміркуйте над ними. Чи можуть погляди однієї людини змінити суспільство?
- ✎ «Як нерозумно випрошувати те, чого можеш досягти сам».
- ✎ «Не шукай щастя за морем».
- ✎ «Як хто посіє в юності, так пожне в старості».
- ✎ «Ні про що не турбуватися, ні за чим не турбуватися — значить, не жити».
- ✎ «Не за обличчя судіть, а за серце».

3. Що пов'язує минуле, сучасне та майбутнє?

Життя кожної людини сповнене різноманітних подій. Ви охоче розповідаєте про події, свідками яких стали чи про які почули; про пригоди, які трапилися з вами чи зі знайомими. У багатьох родинах зберігають сімейні світлини, віталь-

ні листівки, важливі листи й документи. Дорослі залюбки діляться з дітьми спогадами з історії родини. Усе це разом формує історію життя дитини та життя родини.

Ви прагнете осмислити минуле, зробити з нього висновки, пишатися сьогоднішнім і складати плани на майбутнє. Минуле, сучасне та майбутнє пов'язує час. Кожне покоління передає накопичені знання та **досвід** нащадкам. Шануючи досвід предків, їхні традиції і звичаї, наступне покоління долучає до цього досвіду нові знання та вміння. Гуляючи вулицями міст, ви, певно, звертали увагу, як тісно поєднані минуле й сучасність, намагалися збагнути, що поєднує старовинні та сучасні будівлі, старий трамвай із сучасним транспортом. Усі винаходи ґрунтуються на результатах праці й досвіду попередніх поколінь, закладають фундамент майбутнього. Отже, минуле — це основа й сьогоднішнього, і майбутнього.

Людство накопичило величезний обсяг знань про навколишній світ і людину. Науковці, які працюють у різних галузях науки, аналізують набуті знання та шукають нові. Одні — фізики, біологи, хіміки — займаються вивченням і поясненням законів природи, інші вивчають, як розвивається суспільство.

Історія — наука, яка досліджує розвиток людини та суспільства. Вона тісно пов'язана з досвідом людини. Історія вивчає рішення та дії, що приймали та вчиняли люди, як ці рішення впливали на їхнє життя та життя наступних поколінь. Слово *історія* має грецьке походження та означає «оповідь», «переказ про відоме минуле».

Історичне минуле нашого народу ви вивчатимете на уроках історії України. Однак минувшину одного народу не можна відокремити від історії всього людства.

Історія кожного народу поєднана з історією сусідніх народів, а часто й доволі далеких. Так повелося здавна, із часом цей взаємовплив тільки посилювався. Наша історія тісно переплелася з історією європейських та азійських народів.

Досвід — сукупність знань і вмінь, засвоєних упродовж життя.

Історія — наука, що вивчає діяльність людини, досліджує різноманітні події, установлює, чому людське життя змінювалося саме так і набуло сучасних ознак.

Ми сповідуємо спільні цінності щодо людини, співпрацюємо за-для спільного майбутнього.

Історія навколо нас. Кам'яні статуї (баби, боввани) на теренах України пов'язані з історією життя кочових народів — скіфів і половців, відігравали роль ідолів-оберегів або намогильних статуй. Найдавнішими з них є скіфські скульптури, які з'явилися понад 6 тис. років тому.

Подібні кам'яні статуї (моаї) знайдено також на острові Пасхи (Чилі). На думку вчених, вони створені майже 1000 років тому. Науковці не дійшли спільної думки щодо їхнього «призначення».

Історія окремого села чи міста, краю є частиною історії нашої Батьківщини — України. На думку Г. Сковороди, кожній людині необхідно пізнати свій край, свій рід і себе. Тож долучайтеся до вивчення історії, розпочавши зі свого родоводу й історії свого населеного пункту.

У початковій школі ви отримали певні знання про людину, суспільство та їхню взаємодію. Надалі ви вивчатимете принципи залучення кожної людини в процеси, які відбуваються в суспільстві. Навчання такої взаємодії людини й суспільства, що забезпечить реалізацію здібностей кожної людини, називають **громадянською освітою**.

4. Як працювати з підручником?

Підручник — це одне з джерел інформації і засіб формування ваших умінь із навчального предмета. Тому важливо грамотно працювати з підручником, щоб досягти успіху. Насамперед перегляньте запитання до уроку на початку параграфа, аби не прогавити найважливіше, а потім пригадайте вже вивчене й відтворіть у пам'яті здобутий досвід.

Навчальний текст у параграфі поділений на пункти. Працюючи над кожним пунктом, виконуйте завдання, які передбачають групову роботу і роботу в парі . Збагнути

Половецькі кам'яні баби.
м. Ізюм. IX–XIII ст.

таємниці історії та суспільства допоможе матеріал рубрики «Історія навколо нас», а завдяки матеріалам рубрики «Історична особистість» ви збагнете, як непересічна людина здатна сприяти розвитку суспільства. Відчути себе дослідниками/дослідницями допоможе рубрика «Мовою джерел» , а завдання «Працюємо творчо» передбачають творчий підхід до їхнього виконання. Наприкінці параграфа подано висновки. Завдання та запитання допоможуть вам з'ясувати, чого ви навчилися впродовж уроку. Також тут розміщено завдання, які потрібно виконати вдома . Пояснення виділених у тексті понять подано в словнику внизу сторінки.

ВИСНОВКИ

Людина поєднує біологічне та соціальне, що відрізняє її від інших живих істот на планеті. Людині притаманне почуття гідності, яке ґрунтується на розумінні рівності всіх людей, їхньої свободи. *Гідність людини* — основа розвитку суспільства. *Громадянська освіта* сприяє залученню людини до участі в суспільному житті.

Минуле, сьогодення та майбутнє тісно пов'язані між собою завдяки накопиченому досвіду, який передається з покоління в покоління. Дослідженням людського досвіду в часі займається *історична наука*. Усі народи в пошуках власного шляху розвитку здійснювали потужний вплив один на одного.

Запитання та завдання

1. Розгляньте «хмару» слів. Прочитайте афоризм давньогрецького мислителя Арістотеля про людину. Поясніть, як ви його розумієте.

2. Чому так важливо охороняти гідність і права людини?

3. Складіть 2–3 речення зі словами *людина* та *суспільство*. Запишіть їх у зошит.

4. Прочитайте висловлення видатних людей про зв'язок минулого, сьогодення та майбутнього. Висловіть свої міркування щодо важливості вивчення історії свого народу та збереження пам'яті про минуле.

«Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього» (*Максим Рильський, український поет*).

«Людина — не тільки нащадок минулого, а й батько майбутнього» (*Герберт Спенсер, англійський філософ*).

«Майбутнє не можна передбачити, його можна винайти» (*Денеш Габор, угорський фізик*).

5. Подумайте, чому історичні процеси різних народів і держав взаємопов'язані.

6. За допомогою QR-коду (*рекомендовано для використання в школі*) прочитайте «Казку про щастя» С. Мельника. Дайте відповіді на запитання.

- Чому люди розуміють щастя по-різному?
- Чи може одна людина почуватися щасливою, якщо поряд із нею нещасливі люди?
- Чи правильно розуміли щастя перший і другий брати?
- Що таке щастя для третього брата?
- Що потрібно для того, аби почуватися щасливою людиною в сучасному світі? Запропонуйте власний рецепт щастя.

7. Підготуйте до наступного уроку коротке повідомлення про певну історичну подію (*на вибір*).

8. Знайдіть в інтернеті зображення історичних об'єктів, споруджених у різних кінцях світу, які свідчать про подібність розвитку суспільства в різних народів і зробіть висновки. За потреби зверніться по допомогу до дорослих.

Я В СУСПІЛЬСТВІ, ЧАСІ ТА ПРОСТОРИ

§ 2

Я — людина. Ідентичність і самоідентичність

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Що таке *ідентичність* і *самоідентичність*?
- ▶ Що є складовими самоідентичності?
- ▶ Що формує ваші потреби та бажання?
- ▶ Як взаємозалежать бажання людини та потреби суспільства?

- Прочитайте вірш і дайте відповіді на запитання.

Я ціную в людині Людину,
Бо все решта пилюка життя.
І крізь куряву часоплину
Яскравішає сприйняття...

Я ціную в людині Людину,
Ту, що йде, обіймаючи світ,
Не кидає у душі крижину,
Залишає по собі слід...

Я ціную в людині Людину,
Це найбільший скарб на Землі,
Бо посеред буденного диму,
Зігрівають лише вогні...

Галина Британ

- Кого, на вашу думку, можна назвати Людиною? Наведіть приклади.
- У чому, на вашу думку, полягає цінність кожної людини? Обґрунтуйте відповідь.

1. Що таке ідентичність та як вона формується?

Кожна людина успадковує від батьків певні фізичні ознаки: зріст, статуру, колір волосся та очей тощо. Проте поступово вона набуває притаманних лише їй ознак і рис характеру. З волі рідних ви отримуєте ім'я та прізвище. Проживання в певному населеному пункті дає вам право називатися його мешканцями. Під час навчання, заняття в гуртках відповідно до ваших уподобань, у стосунках із родичами, друзями й товаришами ви формуєтеся як особистості. Результатом цього процесу є ідентичність, яка виявляється у визнанні власної унікальності та належності до певної спільноти. Процес цей триває впродовж усього життя людини. Пошук своєї *ідентичності*, на думку психологів, розпочинається тоді, коли дитина заявляє: «Я сама!», «Я сам!» Дорослішаючи, ви стаєте самими собою. Такі пошуки ідентичності ґрунтуються на усталених у суспільстві нормах моралі.

- Ознайомтеся зі статтями Конвенції про права дитини та дайте відповіді на запитання.

- Чому так важливо захистити право кожної людини на реєстрацію та право на ім'я і громадянство?
- Знайдіть у документі тезу, яка підтверджує важливу роль сім'ї і розвитку кожної дитини.
- Що таке індивідуальність кожної людини?

Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 року)

Стаття 7. Дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їхнє піклування.

Стаття 8. Держави-учасниці зобов'язуються поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання.

Ідентичність — стале й цілісне сприйняття себе вчора, сьогодні й завтра. Сукупність переконань, знань, досвіду, ролей, ставлення до речей, поведінки й темпераменту.

2. Складові ідентичності

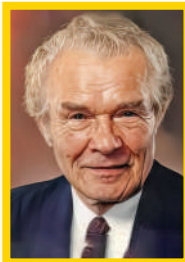
- Нам здається, що навколо нас чимало людей, яким притаманні такі самі, як у нас, особистісні характеристики й уподобання. Дослідіть, наскільки учні/учениці вашого класу відрізняються одне від одного. Намалюйте автопортрет, а під ним напишіть ваші вроджені якості, а вгорі — набуті якості, ваші вподобання та інтереси. Спільно обговоріть результати.

Як ви вже зрозуміли, ідентичність кожної людини складається з індивідуальних характеристик, які притаманні їй від народження, а також набутих упродовж життя під впливом суспільства. Може здатися, що певні елементи ідентичності різних людей можуть бути подібними, однак кожна людина неповторна.

Частина елементів власної ідентичності стала. Це середовище, у якому ви росли, традиції та звичаї, батьківське виховання, мова, якою розмовляють у вашій родині. Вони формують етнічну належність людини. Водночас певні елементи ідентичності можуть бути втрачені, натомість з'являться нові. Переїзд на постійне проживання до іншої країни може спричинити зміну громадянства людини, однак її етнічна належність залишиться незмінною. Яскравим прикладом цього є життєпис П. Яцика.

Петро Яцик (1921–2001) — канадський підприємець українського походження, меценат. Народився в селянській родині на Сколівщині, яка в ті часи входила до складу Польщі. Закінчив семирічку, працював помічником машиніста. Після переїзду в 1944 р. до Німеччини опанував економічні науки. Оселившись у Канаді, створив будівельну компанію. Відомий світові як засновник Міжнародного благодійного фонду «Ліга українських меценатів». П. Яцик профінансував чимало досліджень української історії. Став засновником Міжнародного конкурсу знавців української мови, який нині названо його іменем.

- Поміркуйте над висловленням П. Яцика: «Найкраще, коли про тебе свідчать не слова, а самі справи». Обговоріть, чи може воно стати життєвим правилом для сучасної людини.

3. Якими бувають людські спільноти?

Кадр із кінофільму
«Толока»
(реж. М. Ілленко, 2020)

Люди пов'язані стосунками з іншими людьми. У всіх у вас, певно, є родичі — брати або сестри, батьки, бабусі чи дідусі, близькі для вас люди. Водночас ви маєте певні стосунки з друзями, приятелями або сусідами тощо. Усі ці стосунки відображають належність до тієї чи тієї **соціальної спільноти**.

Сім'я та родина — це найменші, проте найважливіші групи в суспільстві, які становлять основу його розвитку. У межах таких спільнот люди вирішують чимало питань, поліпшують своє життя. Мешканці багатоповерхівки в місті чи вулиці в селі можуть спільно облаштувати дитячий майданчик, зробити альтанки для відпочинку та клумби. Жителі невеликого населеного пункту можуть висадити дерева у скверах, прибрати узбіччя доріг і береги річок. Завдяки спільним діям формуються спільноти мешканців і мешканок певного населеного пункту.

Виокремлюють також спільноти людей за професійними інтересами.

В українського народу давнім звичаєм є *толока* — спільна безоплатна праця з метою швидкого виконання великого обсягу робіт. Толока — це форма взаємодопомоги, на неї скликали родичів, сусідів і друзів. У толоці односельці брали участь добровільно й задарма. Часто її використовували й для проведення громадських робіт — будівництва церков, шкіл, читалень, доріг тощо. Після толоки влаштовували гуляння з піснями й танцями. Звичай толоки українці й українки зберігали й у разі переселення на нові землі.

- А вам доводилося брати участь у толоці? Розкажіть.

Спільнота — об'єднання людей, згуртованих спільними умовами життя, прагненнями й інтересами.

Різноманітність спільнот просто вражає. Як не загубитись у цьому розмаїтті? На допомогу приходить **самоідентичність**, або **особиста ідентичність**.

Важливу роль у нашому житті відіграє **національна ідентичність**, тобто відчуття належності до певної нації. Жодний/жодна представник/представниця нації не знає всіх своїх співвітчизників/співвітчизниць, однак між ними існує тісний зв'язок на основі мови, звичаїв і культури. Мова — одна з основних ознак суспільства. Вона почала формуватися на етапі появи первісної людини. У світі існує орієнтовно 7 тис. мов, найпоширеніші з-поміж них 40 мов, якими розмовляє понад 60 % населення світу.

4. Як формуються потреби та бажання?

- Існують речі, що необхідні нам для життя, — це наші потреби. Також є речі, яких ми прагнемо, — це наші бажання. Згрупуйте зображені предмети за двома категоріями: «потреби» і «бажання». Обговоріть результат вашої роботи.

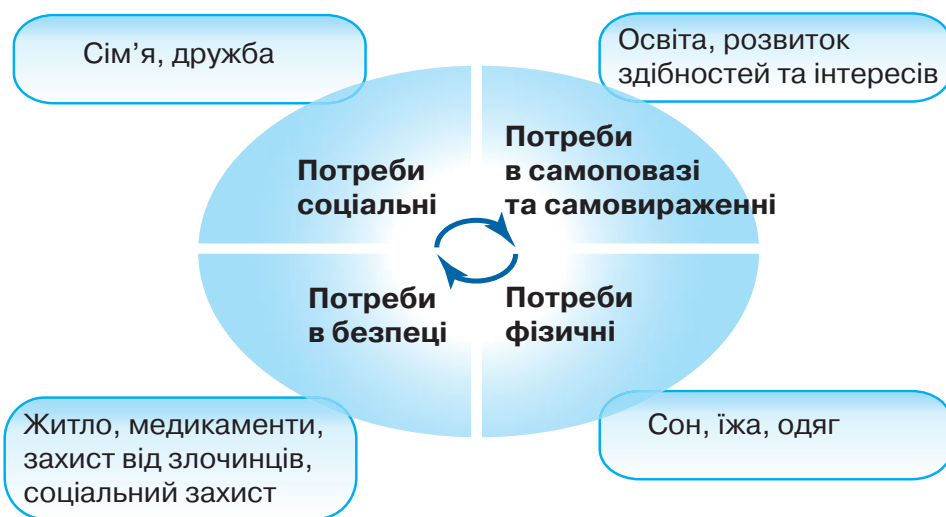
Самоідентичність — ототожнення себе з іншим суб'єктом чи групою суб'єктів у процесі соціалізації людини.

Потреба й бажання — два слова, які ви часто використовуєте як синоніми. Чи існує різниця між потребами та бажаннями?

Потреби — це необхідність. Задоволення потреб має важливе значення для виживання. Натомість виконання бажань не є необхідним для виживання. Аби розібратися, що є потребою, а що бажанням, достатньо замінити слова: *потреба* на *потрібно*, а *бажання* — на *хочу*.

Існує кілька класифікацій потреб людини. Згідно з однією з них, потреби поділяють на *першочергові* (їжа, вода, сон тощо) і *другорядні* (наприклад, предмети розкоші). З усієї сукупності потреб виокремлюють *матеріальні* (їжа, одяг, житло, предмети побуту) і *нематеріальні* (освіта, розвиток, творчість, відпочинок) потреби.

- Розгляньте схему. Поясніть, як взаємопов'язані різні групи потреб людини. Які з них, на вашу думку, є потребами нижчого рівня, а які вищого?

Бажання — це те, чого ми хочемо. Вони не завжди необхідні для виживання. Кожний/кожна з вас має свої бажання. Із часом вони можуть змінюватися, адже ви дорослішаєте, стаєте досвідченішими. Те, що вчора здавалося таким бажаним, сьогодні може видатися непотрібним. На бажання може впливати також ваше оточення.

- Розгляньте повторно ілюстрацію на с. 16. Чи змінився б ваш вибір зараз?

ВИСНОВКИ

Ідентичність — невід’ємна характеристика людини, що виявляється у визнанні власної унікальності й усвідомленні належності до певної спільноти. Становлення ідентичності розпочинається від народження та триває впродовж усього життя. Певні елементи ідентичності ви успадковуєте, переймаєте від оточення, від людей, які є для вас взірцем. Кожна людина має право вибирати спільноту. Пошуки самоідентичності мають ґрунтуватися на ustalених у суспільстві нормах моралі.

Запитання та завдання

1. Поміркуйте й обговоріть з однокласниками/однокласницями, чи варто змінювати власну ідентичність, чи цуратися її. Чи правильно нав’язувати іншим своє розуміння ідентичності?
2. Як родинні звичаї та традиції впливають на вашу ідентичність?
3. Складіть перелік спільнот, до яких ви належите? Він постійний від народження чи змінювався з роками. Чому це відбувалося?
4. Поясніть, як ви розумієте поняття «потреби». Які потреби притаманні дітям вашого віку?

5. Запишіть на аркуші паперу бажання, які, на вашу думку, важливі для вас. Проаналізуйте ваші бажання та викресліть ті з них, виконання яких навряд чи зробить вас щасливішими надовго. Чи багато залишилось у переліку бажань? Чому так сталося? Обґрунтуйте вашу відповідь.

6. Підготуйте для однокласників/однокласниць стислу розповідь про цікаву традицію чи звичай нашого народу. Презентуйте її в класі.
7. Знайдіть кілька приказок про бажання та запишіть їх у зошит. Поясніть, як ви розумієте одну з приказок (на вибір).

§ 3 Самореалізація людини. Життєві цінності та пріоритети

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Що таке *розвинена особистість*?
- ▶ Як досягнути успіхів у житті, зберігаючи власну автономію?
- ▶ Що таке *життєві цінності та пріоритети в житті*?
- ▶ Для чого потрібно планувати особистий розвиток?

- Розгляньте світлини. Що, на вашу думку, їх об'єднує?

Скульптор В. Свида за роботою

Бригада хірургів за роботою

1. Кого ми називаємо *розвиненою особистістю*?

Кожний/кожна з вас має від природи певні здібності, властивості й особливості організму. Природні нахили проявляються в умінні працювати та творити. Розпізнати здібності можна по тому, до якої діяльності дитина виявляє інтерес, потяг і схильність.

Кожна людина має певні природні нахили до чого-небудь і здібності, які необхідно розвивати змалку. Саме розвиток природних нахилів забезпечує вашу індивідуальність. Водночас кожна людина має власну автономію щодо пошуків шляху свого розвитку. Найважливіше — визначитись із життєвими цінностями та пріоритетами, що допоможуть досягти успіхів у житті.

- Прочитайте визначення понять (с. 20). Які з них вам уже відомі? Чи кожна людина може стати талановитою?

Здібність — природний нахил до чого-небудь, властивість, що проявляється в умінні робити що-небудь корисне.

Розвиватися — ставати розумово та духовно вищими, досягати успіху в певній справі.

Талант — природний хист людини до певного виду діяльності, уміння, які розвиваються з набуттям навичок і досвіду.

Вам, певно, доводилося чути про **гармонійно розвинену особистість**. Це особистість, яка перебуває в рівновазі з навколишнім світом, з людьми, із собою. Така людина вміє ладнати з іншими людьми, навколишній світ не викликає в неї роздратування. Вона радіє життю, намагається зробити своє життя та життя інших людей кращим і цікавішим. Вона сприймає себе такою, якою є насправді, усвідомлює свої переваги та недоліки, причому намагається звести власні недоліки до мінімуму. У розвиненої особистості є досягнення в різних галузях, однак певні здібності чи навички виокремлюють її з-поміж інших.

- Прочитайте висловлення відомих людей про талант. Поясніть, як ви розумієте одне з них (на вибір).
- 👉 «Людина, яка володіє вродженим талантом, відчуває найбільше щастя тоді, коли використовує цей талант (*Йоганн Вольфганг Гете, німецький поет*).
- 👉 «Якщо людина талановита, то талант у неї багатогранний. Вона повинна ще зуміти розвинути в собі всі ці обдарування, відшліфувати свої здібності й правильно розпорядитися ними з користю для себе та для людей, однак вдається це не всім і не відразу» (*Алі Апшероні, мусульманський проповідник і миротворець*).
- 👉 «Я добре знаю, що в мене немає особливого таланту. Цікавість, нав'язливість і наполеглива витривалість у поєднанні із самокритикою привели мене до моїх ідей» (*Альберт Ейнштейн, лауреат Нобелівської премії з фізики*).
- 👉 «Талант — це здатність вірити в успіх. Помиляються ті, хто говорить, ніби я раптово відкрив у себе здібності. Я просто працював» (*Джон Леннон, британський рок-музикант*).

Гармонійно розвинена особистість — людина, яка живе в гармонії із собою та навколишнім світом.

2. Як у людині поєднуються індивідуальність та її автономія?

Ви вже зрозуміли, що індивідуальність людини — це те, що визначає її неповторність і виявляється в рисах її характеру й інтересах. Індивідуальність — це сукупність усіх якостей людини. Завдяки індивідуальності кожна людина сама творить свій життєвий шлях. Індивідуальність формується від народження в процесі виховання та розвитку під впливом усталених у суспільстві моральних норм. І хоча на індивідуальність кожного/кожної з вас впливає багато чинників, про людей, які досягли успіхів у супереч життєвим обставинам, говорять, що вони «створили себе самі».

- Обговоріть у класі, як людина може «створити себе сама»? Визначте головну ідею.

Легендарний англійський та американський кіноактор і кінорежисер *Чарлі Чаплін*, якого вважають найкращим коміком в історії кінематографа, мав доволі складну долю. Його можна зарахувати до категорії людей, що «створили себе самі».

- Прочитайте висловлення геніального актора. Чи можуть ці правила стати в пригоді сучасній людині, яка прагне досягнути успіхів у житті та зберегти власну індивідуальність?
- ☞ «Ніщо не вічне в цьому світі, навіть наші проблеми. Я завжди багато працював... І завжди вибирався зі стічної канави».
- ☞ «Я люблю гуляти під дощем, щоб ніхто не бачив моїх сліз... Останній раз я плакав... учора. Це очищає, і починається новий день».
- ☞ «Даремно прожитий день — це день, коли ми не сміялися. У мене був складний рік. Єдине, що врятувало мене, це сміх. Я сміявся так часто, як тільки міг. Я цілими днями слухав гумористів».

Людина й суспільство тісно взаємопов'язані. Не можна стати розвиненою особистістю поза суспільством, адже розвинути свої нахили та здібності, реалізувати себе можна тільки в соціумі. Водночас ніхто не може бути позбавлений своєї автономії. Що ж ми розуміємо під поняттям «автономія особистості»? Загалом **автономія** — це незалежність від будь-чого. Отже, автономія особистості передбачає право

кожної людини самостійно визначати шляхи та засоби розвитку власних здібностей, зокрема обирати професію відповідно до своїх умінь і бажань, торувати свій власний життєвий шлях.

- Прочитайте статті Конвенції про права дитини та дайте відповіді на запитання.

— Чи можна вважати зазначені статті Конвенції підтвердженням важливості забезпечення автономії особистості?

— Що передбачає автономія особистості?

— Чи повинна людина дотримуватися загальноприйнятих норм моралі та законодавства, забезпечуючи свою автономію?

Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 року)

Стаття 12. Держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага відповідно до її віку та ступеня зрілості...

Стаття 13. Дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право включає свободу шукати, одержувати й передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини...

3. Що визначає життєві цінності та пріоритети людини?

У процесі власного розвитку людина дізнається багато про світ, у якому живе. У неї формуються звички й переконання, які впливають на її поведінку. Так утворюється система *цінностей*, які є джерелом для мотивації діяльності людини. Цінності можна визначити за допомогою простих слів: *здоров'я, свобода, праця, пізнання* тощо. Із часом змінюються життєві обставини й оточення людини, відповідно змінюються її цінності та *життєві пріоритети*.

Життєві пріоритети — цілі, до яких прагне людина, цінності, якими вона керується в житті.

- Розгляньте «хмару» слів. Які із зазначених людських цінностей ви оберете собі за дороговказ?

Оскільки існує безліч людей, то й цілі в них різні. «Сто людей — сто думок» — так кажуть у народі. Для когось головним у житті є родина, для когось — друзі чи робота, а ще для когось — мир у всьому світі.

Кожна людина формує власний набір пріоритетів, розміщує їх в уявному переліку за ступенем важливості. Трапляється так, що людина керується в житті не цінностями, а потребами, звичаями чи сліпими емоціями, що вказує на її моральну несформованість. Тільки тоді можливо досягти успіху та стати щасливим/щасливою, коли точно знаєш, чого прагнеш.

І пам'ятайте, що найголовніша цінність — життя.

4. Для чого потрібно планувати особистий розвиток?

Навіть найкращі задатки можуть не розвинути у здібності, якщо для цього не буде створено відповідних умов — якщо в людини відсутні воля, наполегливість і бажання вдосконалюватися. Постійно займаючись певною справою, людина може досягти хороших результатів, навіть якщо не має до неї схильності. Хоча найвищого рівня майстерності можна досягнути тільки за наявності обдарованості до цього виду діяльності. Отже, власні природні задатки людина може примножити чи, навпаки, занедбати та навіть утратити. Водночас усім відомо, що своєчасне виявлення здібностей і сприяння розвитку дітей завжди давали чудові результати.

Досить часто дитині важко відкрити в себе таланти. Тоді на допомогу приходять дорослі: батьки, вихователі та педагоги. Важливо, щоб дитина повірила у власні сили й не впала у відчай після першої невдачі. Зазвичай так трапляється з тими, хто розпочинає нову справу. Недаремно в народі кажуть: «не

святі горщики ліплять». Віра у власні сили вселяє в людину певненість, допомагає долати життєві труднощі.

Людська особистість потребує постійного вдосконалення. Саме розвиваючись, людина тягнеться до чогось кращого, прокладає стежку до власного щастя. І якщо фізично людина може досягати певної межі, то духовне вдосконалення не має меж. Саме тому важливо планувати особистий розвиток. Кожна людина має чітко ставити перед собою завдання та наполегливо досягати мети. Суспільство також має максимально сприяти всебічному розвитку людини.

- Прочитайте висловлення відомих людей про лінощі. Як ви вважаєте, чому лінощі стають на заваді всебічному розвитку?
- 👉 «Лінь — найбільша перешкода до розвитку наших здібностей» (*Ежен Делакруа, французький художник*).
- 👉 «Лінь найбільше від усіх вад послабляє мужність» (*Шарль Монтеск'є, французький письменник*).
- 👉 «Не зайнята справою людина ніколи не може насолодитися повним щастям, обличчя нероби завжди невдоволене» (*Геріх Гейне, німецький поет*).
- 👉 «Лінь — це іржа розуму й тіла; ключ, яким часто користуються, що завжди блищить, наче новий» (*Бенджамін Франклін, американський учений і дипломат, один із засновників США*).

ВИСНОВКИ

Кожна людина має певні природні нахили до чого-небудь і здібності, які необхідно розвивати змалку. Саме розвиток природних нахилів формує вашу *індивідуальність*. Водночас кожна людина має власну автономію щодо пошуків шляху свого розвитку. Найважливіше — визначитись із *життєвими цінностями та пріоритетами*, що допоможе досягти успіхів у житті.

Запитання та завдання

1. Що таке *розвинена особистість*? У чому, на вашу думку, полягає розвиток людини? Чи завжди розвиток людини можливий? Яка роль праці в житті людини? Які життєві цінності, на ваш погляд, є пріоритетними?
2. Які, на вашу думку, хобі сприяють розвитку людини? Запишіть.

3. Складіть рекомендації для тих, хто прагне організувати дозвілля так, щоб забезпечити власний розвиток.

4. За допомогою QR-коду (*рекомендовано для використання в школі*) прочитайте біблійну притчу про таланти. Дайте відповіді на запитання.

- Чим був незадоволений господар?
- Чому він прогнав третього слугу, незважаючи на те, що він зберіг господареві гроші?
- Що означає, на вашу думку, вислів «закопати свій талант у землю»?

5. Яке у вас хобі? Принесіть світлини, які ілюструють ваші захоплення, і поділіться з однокласниками/однокласницями інформацією про своє хобі.

6. Розпитайте дорослих про те, як вони розвивали власні здібності впродовж життя. Підготуйте стислу розповідь про когось із них.

§ 4 Роль сім'ї в суспільстві та житті людини

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Що таке *сім'я* та *родина*?
- ▶ Яку роль відіграє сім'я в житті кожного/кожної з нас?
- ▶ Що визначають сімейні правила, які права й обов'язки членів сім'ї?
- ▶ Якими мають бути взаємини між членами сім'ї?
- ▶ Для чого потрібно плекати сімейні традиції?

- Розшифруйте ребуси. Чи рівнозначні слова-відгадки за значенням?

1. Яку роль відіграє сім'я в житті кожної людини?

Напевно, більшість із вас зможе, не замислюючись, відповісти на запитання: «Що таке сім'я?» Зазвичай у таких випадках називають своїх найрідніших — батьків, братів і сестер,

бабусь і дідусів, близьких людей, які дбають про вас, виявляють турботу й увагу. Слова *сім'я* та *родина* вказують на родинні взаємини між людьми. Хоча це поняття може позначати навіть одну людину, яка проживає самотійно. Родина — це близькі та важливі для вас люди, що пов'язані родинними стосунками. Сім'я — це не тільки батьківське піклування, а й родинне тепло, яке створюють рідні, довіра, дружба та любов.

• Прочитайте висловлення про сім'ю. Охарактеризуйте роль сім'ї в суспільстві.

- «Знаєте що зробити, щоб у світі був мир? Ідіть додому та любіть свою сім'ю!» (*Мати Тереза, лауреатка Нобелівської премії миру*).
- «Як же назвати, якщо не щастям, веселі очі дітей, що сяють здоров'ям? ...Рідний голос батьків, які радіють злетам і заспокоюють під час падіння?» (*Ірина Мацко, письменниця*).
- «У сімейному житті, зберігаючи свою гідність, треба вміти поступатися одне одному» (*Василь Сухомлинський, педагог і письменник*).

Щоб жити серед людей, треба багато чого знати й уміти. Такі знання ви отримуєте насамперед у сім'ї, а також у дитячому садку, школі, позашкільних установах. Саме в сім'ї розпочинається процес підготовки людини до життя в суспільстві, адже сім'я складається з представників кількох поколінь. Завдяки цьому діти вчаться спілкуватися зі старшими та молодшими. Отже, сім'я — це зменшена модель суспільства.

• Уважно розгляньте «хмару» слів. Назвіть ключові слова. Доберіть до них слова-асоціації.

2. Як вибудовують взаємини в сім'ї?

Прикро, якщо під час спілкування з рідними людьми виникають непорозуміння. І йдеться не лише про конфліктні ситуації. Часто ми ображаємо рідних своєю неухважністю, нетактовністю чи байдужістю. Чи завжди ми вітаємося з рідними, дякуємо за смачний обід чи дбайливо випрасувані речі? Дехто вважає, що наші родичі знають про нас усе, тому немає потреби «здаватися кращими, ніж ми є насправді». Можна не стримувати свого незадоволення, роздратування чи гніву, добирати слова під час спілкування, не думати про наслідки своїх слів і дій. Усе це ображає тих, кого ми насправді любимо та цінуємо. Тому так важливо зрозуміти, що хороші стосунки між різними поколіннями — запорука міцної родини. Потрібно плекати сімейні *традиції*, навчитися слухати одне одного, цікавитися справами всіх членів родини. Важливо дотримуватися «золотого правила» — слухати серцем.

У кожній сім'ї існують свої правила. *Сімейні правила* — певні інструкції з поведінки для всіх членів сім'ї. Можливо, ви не раз чули фразу: «він/вона з хорошої сім'ї». Якщо в сім'ї існує правило здорового способу життя, то на ранкову пробіжку у вихідний день виходять усією сім'єю, хоч би як комусь хотілося подовше полежати під теплою ковдрою.

Коли всі члени сім'ї дотримуються правил, це допоможе гармонізувати життя. Кожна людина усвідомлює свою відповідальність перед іншими в сім'ї. Звісно, може виникнути спокуса порушити правила, однак це не той випадок, коли «правила існують для того, щоб їх порушувати».

Які правила існують у ваших родинях? Часто люди дотримуються певних сімейних правил, навіть не усвідомлюючи, що це саме правила. Якщо у вашій родині не існує чітких правил,

К. Кобриць (11 років). Щаслива родина. Дитячий малюнок

Традиція — елемент культури, що передають від покоління до покоління та зберігають протягом тривалого часу.

допоможіть їх визначити. Запропонуйте обговорити в сімейно-му колі неписані правила співжиття. Варто обрати момент, коли всі звільняться від звичних домашніх справ і матимуть принаймні годину вільного часу. Ви здивуєтеся, наскільки це завдання виявиться захопливим для всієї родини. Коли правила будуть обговорені, їх мають дотримуватися всі члени родини.

3. Які права й обов'язки членів сім'ї?

Сім'я та сімейні стосунки відіграють важливу роль у житті кожної людини. Саме тому право кожної людини на сім'ю гарантовано міжнародними документами. Зокрема, Конвенція про права дитини захищає право кожної дитини на сім'ю, на піклування батьків. Так само кожному з батьків гарантовано право на спілкування зі своєю дитиною та її виховання.

Крім прав, кожний/кожна з вас має певні обов'язки. Основа дружної сім'ї — гармонійний розподіл ролей та обов'язків. Неправильно, якщо всі хатні справи покладено на когось одного. До того ж домашні справи — це не тільки навантаження. Це також предмет гордості та великі можливості.

• Прочитайте уривок зі спогадів дитячого письменника В. Рутківського.

«Це був 1941 рік, середина травня. Навколо буяв бузок. Батько в мене вчитель, директор школи, мама — учителька молодших класів. Я один, молодший братик заснув, і я вийшов на прогулянку. Правда, то була не зовсім прогулянка, бо вже в чотири роки в мене були свої обов'язки. Іду я вниз по вулиці... Дивлюся: на вітрині крамниці є цукерки “Київська помадка”. Смачні-пресмачні. Але я не купую, бо в мене немає грошей. Тому я виходжу з крамниці та йду між липами, а все таке зелене, навколо весна.

Приходжу до школи, іду коридором і прислухаюся, де чути голос батька. Нарешті чую, заходжу, за партами сидять здоровенні, височенні десятикласники, вони повертають до мене голови, а я підходжу до батька і гордо кажу:

— Дай глосі на цукелки!

Він мовчки дає мені гроші. Я іду до крамниці. Заходжу й кажу:

— Дайте отих “Київських помадок”.

Продавчиня робить фунтик з якогось аркуша, насипає туди 200 грамів цукерок, я дякую, виходжу, розгортаю той

фунтик і довго дивлюся на ті чудові цукерочки, але я їх не їм, бо не можна. У мене сімейний обов'язок — раз на тиждень купувати цукерки до чаю.

Я приходжу додому, приходять батько та мати, і тільки тоді я розгортаю цей фунтик і даю кожному по цукерці. Ми сидимо й п'ємо чай...»

- Обговоріть, як належне виконання ваших сімейних обов'язків сприятиме гармонійним стосункам у вашій родині? Які риси характеру ви виховуєте в себе? Як впливає ваше дорослішання на зміну сімейних обов'язків?

4. Як пов'язані між собою сім'я та традиції?

Слова *сім'я* та *традиції* тісно пов'язані між собою. У перекладі з латинської мови традиція означає «переказ», «звичай». Коли ми говоримо про традиції, то ми відразу уявляємо стіл із національними стравами, за яким зібралася вся родина. Усі діляться цікавими історіями, спогадами з життя родини, лунають задушевні народні пісні. Духовні сили людини залежать значною мірою від її роду, від землі, на якій вона народилася. Людина, яка шанує своє коріння, пам'ятає та поважає своїх пращурів, береже їхні традиції, почувається більш упевнено в житті. До сімейних традицій можна зарахувати сповідання певної релігії, неухильне дотримання норм моралі, святкування національних свят, готування національних страв, продовження видів діяльності, якими займаються в родині з покоління в покоління.

- Розгляньте подану репродукцію картини. Як, на вашу думку, змінилися великодні традиції за понад 100 років, що минули із часу написання картини? Як ви вважаєте, чому?

М. Пимоненко.
Ранок Христового
Воскресіння. 1891 р.

- *Які свята шанують у ваших родинах? Поділіться в класі стислою розповіддю про своє улюблене свято.*

Сімейних традицій багато. Їх можна поділити на *загальні*, які притаманні більшості родин, та *унікальні*, які характерні для певної родини. До них можна зарахувати сімейні ради, спільні подорожі, сімейні фотосесії, спільні виходи у світ, спільні ігри та розваги.

ВИСНОВКИ

У житті кожної людини родина відіграє надзвичайно важливу роль. У сім'ї відбувається дорослішання та виховання дітей, підготовка до життя в суспільстві. Саме в сім'ї ви набуваєте життєвий досвід. Кожний/кожна із членів сім'ї має певні *права*, а також *обов'язки*, зокрема має піклуватися про решту членів сім'ї. Для того щоб родина була гармонійною, потрібно дотримуватися сімейних правил, оберігати як загальні, так і унікальні *сімейні традиції*.

Запитання та завдання

1. Наведіть приклади, які доводять важливість сім'ї.
2. Сформулюйте 3–5 правил, які б допомогли уникати конфліктних ситуацій у стосунках між рідними людьми. Поділіться ними з однокласниками/однокласницями. Обґрунтуйте свою думку.
3. Поясніть, як ви розумієте приказку «*Родичі хоч і сваряться, та одне одного не цураються*».
4. Що таке *сімейні обов'язки*? Як необхідно розподіляти обов'язки між членами сім'ї та чому їх потрібно виконувати?
5. Складіть коротку розповідь про те, як ви розумієте, що таке щаслива сім'я. Проілюструйте вашу розповідь малюнком (за бажанням).
6. Розпитайте дорослих про те, як раніше відзначали сімейні свята. Якщо це свято — ваша сімейна традиція, то порівняйте спогади рідних зі своїми враженнями від святкування.
7. Складіть перелік обов'язків, які ви виконуєте в родині. Проаналізуйте, наскільки добросовісно ви це робите. Зробіть для себе висновок, наскільки ви відповідальна дитина.

§ 5 Людина та людство в часі

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Що означає *послідовність подій у часі*?
- ▶ Які одиниці вимірювання часу осягнула людина?
- ▶ Як будувати шкалу часу в історії?
- ▶ Навіщо вміти розв'язувати хронологічні задачі?
- ▶ Які основні періоди історії людства?

- *Уважно розгляньте «хмару» слів. Як ви вважаєте, чому вона має форму круга? Яку, на вашу думку, роль відіграє час в історично-дослідженні?*

1. Що таке хронологія?

Ваше життя сповнене буденних справ: ви поспішаєте до школи на навчання, відвідуєте секції та гуртки, бібліотеки й театри, зустрічаєтеся з друзями чи добрими знайомими, займаєтеся хатніми справами. Усе розплановано й потребує певного часу. Ви вже розмірковували над тим, що ж таке **час**, мріяли про подорож у часі. Питання часу завжди турбує людей, йому присвячено безліч досліджень і філософських праць. Люди поки що не навчилися керувати часом. Отже, єдине, що залишається, — удосконалити способи обліку часу, щоб якомога раціональніше його витратити. Так з'явилися, зокрема, календарі. У сучасному календарі великий відрізок часу, що дорівнює року, поділено на коротші: місяці, тижні та дні.

Час — тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами.

- Пригадайте, на рухові яких небесних тіл ґрунтується календар та яка тривалість року в днях.

Історія навколо нас. Перший годинник, винайдений людиною, — сонячний. Він визначав час за напрямком тіні. Однак таким годинником не можна було скористатися в похмурі дні. Давні асирійці та єгиптяни використовували водяний годинник. Він мав форму циліндра, з якого витікала цівка води.

В епоху Середньовіччя набули поширення піскові годинники, які склалися з двох скляних посудин, з'єднаних вузькою горловиною. Час визначали за допомогою піску, що пересипався з однієї посудини в іншу.

У XIV ст. з'явилися перші механічні годинники. Їх установлювали на міських площах. Годинники не мали циферблата й стрілок, а про час сповіщав дзвін. Тільки через 300 років механічний годинник отримав годинникову та секундну стрілки. Перші наручні годинники почали виготовляти приблизно 200 років тому. Водночас з'явився перший електронний годинник.

Найточніше вимірює час атомний годинник, а найменш точними були перші механічні годинники з похибкою до 15 хвилин за годину.

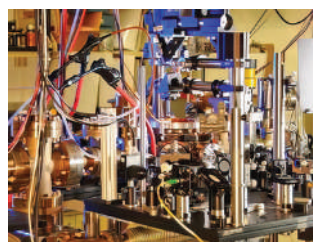
- Розгляньте ілюстрації (1–4). Які типи годинників на них зображено?

1

2

3

4

- Прочитайте висловлення про час. Обговоріть, як ви розумієте одне з них (на вибір).

👉 «Учорашній день — це історія. Завтрашній — загадка, а сьогоднішній — подарунок» (Еліс Морз Ерл, американська письменниця).

👉 «Час летить — це погана новина. Хороша новина — ви пілот свого часу» (Майкл Альтшулер, американський підприємець).

Послідовність історичних подій у часі називають **хронологічною послідовністю**. Саме хронологічну послідовність подій враховує історичний метод досліджень. Чому це так важливо? Бо хронологічна послідовність дає змогу пов'язати події між собою. Одні історичні події можуть бути наслідком попередніх і причиною наступних. Водночас упродовж певного проміжку часу в різних місцях може відбутися кілька різних подій, часто не пов'язаних між собою. На уроках історії ви навчитеся складати хронологічні таблиці й таблиці синхронності історичних подій.

2. Як здійснюють відлік історичного часу?

Хронологічну послідовність подій називають також **історичним часом**. Великі відтинки історичного часу називають **епохами**, кожен з яких характеризує своєрідний етап розвитку людської діяльності. Аби правильно викласти послідовність подій, визначають систему літочислення.

В Україні, як і в більшості країн світу, літочислення ведуть від народження Ісуса Христа (Різдва Христового). Таку систему літочислення називають **християнською**, або **нашою ерою**. Усі події, що сталися до першого року нашої ери, вважають такими, що відбулися до нашої ери (скорочено *до н. е.*). Проміжок часу в тисячу років називають **тисячоліттям**, а в сто років — **століттям**.

- У якому тисячолітті та столітті ми живемо? Запишіть їхні початок і кінець.

3. Що таке шкала часу?

Проілюструвати послідовність і тривалість історичних подій можна за допомогою шкали часу (стрічки часу).

Шкала часу — це пряма лінія, поділена на часові проміжки (тисячоліття, століття, роки).

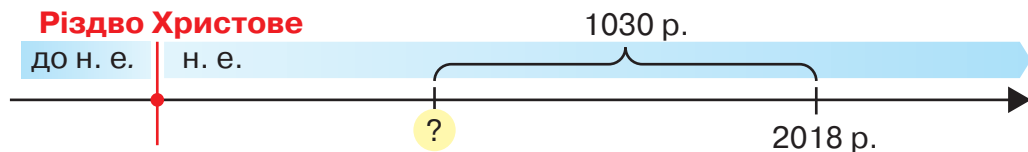
За допомогою шкали часу можна розв'язувати хронологічні задачі. Ви, певно, здивувалися: «Які задачі можуть бути на уроці історії? Це ж не математика». Однак ви помилилися.

Щоб правильно виконувати такі завдання, потрібно накреслити лінію, позначену на кінці стрілкою, яка символізує на-

Хронологія — наука про впорядкування подій у порядку їхнього виникнення в часі.

Розв'язання: $2018 - 1030 = 988$ (р.)

Відповідь: Хрещення Русі-України відбулося 988 року.

4. Якими є періоди в історії людства?

Як уже зазначалося, великі відрізки історичного часу ми називаємо *епохами*, або *періодами*. Кожну епоху в історії людства характеризують спільні ознаки та досягнення, завдяки яким люди відрізняють один історичний період від інших.

Найдавнішим історичним періодом є *первісна доба*. Це також найдовший період в історії людства, що бере свій початок від появи людини й триває до появи писемності, міст і держав (*доісторичність*). Цей період тривав приблизно до 3 тис. років до н. е. Саме виникнення писемності, міст, а відтак і держав, історики вважають ознаками появи *цивілізацій*, тобто досягнення такого етапу розвитку людської спільноти, коли соціальні відносини почали переважати над природними умовами.

Упродовж тривалого часу відбувалося формування інтелекту (мислення) людини й мови. У процесі розселення люди освоїли різні території та континенти. Зазнали змін і заняття людей — від мисливства та збиральництва вони перейшли до одомашнення тварин і землеробства. Зародилося та почало розвиватися ремесло. Люди навчилися виготовляти одяг і посуд, будувати житла й перші транспортні засоби (човни та вози). Розвиток ремесла зумовив появу міст. Цю епоху в історії людства вчені називають *стародавністю*. Це час появи й розвитку перших держав, який завершився близько VIII ст. до н. е.

На зміну первісній добі прийшов період *античності* (у перекладі з латинської мови означає «давній»). Розпочалася ця епоха близько VIII ст. до н. е. зародженням Стародавньої Греції та завершилася наприкінці V ст., коли перестав існувати Стародавній Рим. Саме давні греки подарували світові принципи демократії, тобто народовладдя, за якими вільні громадяни мали змогу брати участь в управлінні державою. Прин-

ципи демократії та свободи людини нині становлять основу розвитку більшості держав світу. Значними були за часів античності досягнення в усіх сферах культури: освіти, науки, архітектури та мистецтва.

Наступним історичним періодом стала доба *Середньовіччя*, яка тривала від кінця V ст. до кінця XV ст. та була проміжним етапом між стародавнім світом і Новим часом. Про цей період ви могли вже багато чути, адже він пов'язаний із популярною в наш час епохою лицарства.

- Пригадайте, що вам відомо про військову доблесть середньовічних лицарів та їхню честь.

Це час існування великих держав, розвитку міських ремесел і торгівлі. У середньовічній Європі в цей період панувала християнська релігія, яка вплинула на державне управління та розвиток культури. Образ цієї епохи відображають неприступні кам'яні фортеці, а також величні, сповнені урочистості храми.

Епоха, яка прийшла на зміну Середньовіччю, — *Новий час*, що тривав від кінця XV ст. до початку XX ст. Відкриття нових земель і морських шляхів, що дуже були потрібні європейцям для розвитку торгівлі, започаткували цей період в історії людства. Стрімко розвивалися наука й техніка. Великих змін зазнало господарство. Потреба збільшення виробництва товарів привела до появи нових знарядь праці. Завдяки механізації праці з'явилися фабрики та заводи. Швидкому подоланню великих відстаней сприяло використання парового двигуна в пароплаванні та будівництво залізниць.

Щодо періоду в історії людства, який розпочався з 1914 р., коли вибухнула Перша світова війна, в істориків немає однастайності. Одні вважають, що цей період тривав до 80-х років XX ст., інші — що він триває донині, а дехто взагалі сумнівається в доцільності виокремлення цього періоду, який називають *Новітнім часом* в історії людства. Це період стрімкого технічного розвитку, утворення нових держав. Водночас він сповнений багатьох трагічних подій.

Незважаючи на загальну періодизацію історичного часу, кожна держава має власну періодизацію, що відображає особливості історичного розвитку того чи того народу.

- Розгляньте ілюстрації (1–5). Яку епоху, на вашу думку, відображає кожна ілюстрація? Складіть коротке повідомлення про одну з них (на вибір).

ВИСНОВКИ

Хронологічну послідовність людської діяльності називають *історичним часом*. Для зручності літочислення історичний час поділяють на більші або менші відтинки: *ера, тисячоліття, століття*. Для розуміння плинності часу, простеження послідовності історичних подій використовують *шкалу часу*.

Завдання та запитання

1. Виконайте завдання в зошиті. Розмістіть терміни, що визначають відрізки часу, від більшого до меншого.

рік	ера	доба
хвилина	пора року	тиждень
тисячоліття	епоха	година
місяць	століття	

2. Згрупуйте дати за століттями. Які це століття?

569 р.; 1054 р.; 988 р.; 781 р.; 522 р.; 201 р.; 945 р.; 1015 р.; 291 р.; 715 р.

3. Розв'яжіть хронологічні задачі.

- Видатний український композитор, громадський діяч та історик М. Аркас народився в 1853 р. У 1890 р. він створив оперу «Катерина» за поемою Т. Шевченка. Через 18 років було видано його «Історію України-Русі» для дітей.

Якого року побачила світ «Історія України-Русі» М. Аркаса?

- Позначте всі дати на шкалі часу. Скільки років минуло з моменту виходу у світ «Історії України-Русі»?

- 4 жовтня 1582 р. Папа Римський Григорій XIII запровадив замість юліанського календаря новий — григоріанський, за яким одразу після 4 жовтня настало 15 жовтня. В Україні юридично цей календар було запроваджено 16 лютого 1918 р., а цей день стали вважати 1 березня.

Скільки років минуло з дати запровадження григоріанського календаря?

- Український історик Д. Яворницький, автор понад 1500 наукових праць, завершив навчання в Харківському університеті в 1881 р. За сім років він підготував збірник документів з історії українського козацтва, що був виданий у м. Санкт-Петербурзі (на той час столиця Російської імперії).

- У якому році було надруковано в м. Санкт-Петербурзі «Збірник документів з історії українських козаків»?

4. Виконайте два з трьох завдань (на вибір).

- У якому столітті ви хотіли б побувати й узяти участь у певній події? Зберіть інформацію про цю подію (напишіть кілька речень). Складіть хронологічну задачу й виконайте обчислення.

- Про які віхи історії вашого життя або життя вашої родини ви можете дізнатися із сімейних архівів/світлин? Визначте рік події, установіть століття (перша чи друга половина).
 - Побудуйте шкалу часу, позначивши на ній рік вашого народження, рік вступу до школи. Визначте, у якому році завершите навчання в школі.
5. Прочитайте текст. Дайте йому заголовок і складіть до нього кілька запитань. Визначте століття, у якому відбувалися події, згадані в тексті.

Східні слов'яни, займаючись землеробством, стежили за зміною пір року. Вони поділяли рік на місяці, назви яких збереглися донині (січень, лютий, березень, квітень, травень та ін.). Назви місяців походили від видів господарської діяльності. Узимку населення вирубувало (висікало) дерева, щоб використати ці землі під посіви. Звідси й назва місяця року — січень (від слова *сікти*). Весною зрубані дерева спалювали й отримували попіл, яким підживлювали землю. Оскільки найбільш поширеними були берези, то отримували березовий попіл. Звідси й назва місяця — березень. Наприкінці літа збирали врожай за допомогою серпів. Так з'явилася назва місяця — «серпень».

Місяць поділяли на 4 тижні, у тижні було 7 днів. Відлік днів у тижні вели з неділі. У цей день слов'яни відпочивали.

У давнину користувалися різними календарями: дерев'яними — робили зарубки на палицях, вузликowymi — зав'язували на мотузці певну кількість вузлів (один вузол відповідав одному дню в році) і по одному щодня розв'язували.

У 1899 р. біля с. Ромашок, що на Київщині, археологи знайшли глечик, якому було понад 2 тис. років. На ньому у два ряди були розміщені знаки, які відповідають справжньому календарю. Цим календарем, напевне, користувалося місцеве населення.

Рік починався з березня. Так було до 1492 р., коли початок нового року перенесли на вересень. У 1700 р. знову запровадили зміни. Відтоді початок нового року відзначають 1 січня.

Сучасна реконструкція Ромашківського календаря

§ 6

Географічний та історичний простір. Як працювати з історичною картою

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Як географічне положення впливає на спосіб життя та світогляд людей?
- ▶ Як впливає людська життєдіяльність на навколишнє середовище?
- ▶ Що таке *історичний простір*?
- ▶ Як працювати з історичною картою?

- Розгляньте ілюстрації (1–4). Як на вашу думку, умови проживання людини впливають на її заняття? Пригадайте, що ви вивчили в межах курсу «Я досліджую світ».

1

2

3

4

- 1 — український степ; 2 — поблизу селища бедуїнів у Єгипті;
3 — Далека Північ; 4 — гори Непалу

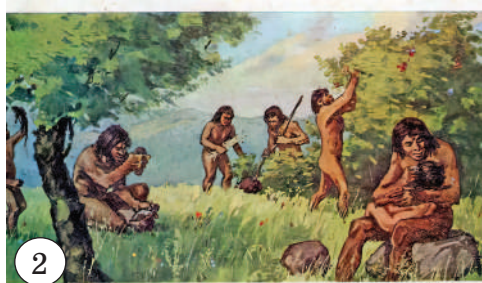
1. Як пов'язані між собою людина та природа?

Людина не тільки частина природи, вона також перетворює природу для власного комфортного існування. Усе, що споживає людина в процесі життєдіяльності, вона бере з навколишнього середовища. Звісно, людина набагато більше залежала

§ 6. Географічний та історичний простір. Як працювати з історичною картою від *природних умов*, ніж сьогодні. З накопиченням досвіду людина змінювала себе та все довкола себе. На початковому етапі вона використовувала тільки дари природи. Житлом слугували печери чи гроти, харчами — усе їстівне, що можна було знайти. Вважають, що першим технічним «винаходом» людини був вогонь, завдяки якому вона могла зігрітись і приготувати їжу, зокрема м'ясо. Однак учені стверджують, що використання вогню для полювання призвело до бездумного винищення людиною половини великих тварин.

Наступним кроком у перетворенні природних умов стало освоєння людиною землеробства й одомашнення тварин. Це допомогло їй перейти до осілого способу життя, але спричинило масове знищення лісів заради облаштування пасовищ і вирощування рослин. Завдяки використанню міді, бронзи й заліза людині вдалося покращити результати праці. Знаряддя праці з нових матеріалів полегшили освоєння природи та слугували зародженню торгівлі. Усі наступні технічні винаходи сприяли розширенню *простору життєдіяльності* людини.

- Розгляньте ілюстрації (1–4). Назвіть хронологічну послідовність етапів господарювання. Поясніть свою відповідь.

Природні умови — властивості природи, що впливають на життя людини.

Простір життєдіяльності — середовище, у якому відбувається активна людська діяльність.

2. У чому полягає відмінність між географічним та історичним простором?

Людина та суспільство розвиваються в часі завдяки історичному досвіду. Однак історичні події відбуваються на конкретній території, яка має певні природні умови. Тому історія людства розвивається як у часовому вимірі, так і **географічному просторі**. Географічне розташування та природні умови впливають на спосіб життя людини й розвиток суспільства. Ось чому для розуміння історії певного народу важливо з'ясувати природні умови території, на якій проживає цей народ. Природні умови також впливають не тільки на заняття населення та його побут, а й на формування традицій, звичаїв і вірувань. Від наявності тих чи тих природних матеріалів залежав тип жител, які будували на певних територіях. А воїни намагалися зустрітись із військом ворога з урахуванням рельєфу місцевості.

Природні умови впливали й на відносини із сусідами. Народи долали тисячі кілометрів у пошуках кращого місця для життя. Спричинити таке переміщення могли як войовничі сусіди, так і погіршення природних умов. Географічний простір в історичному часі був доволі нестабільним, адже в епоху Середньовіччя більша частина території України та Європи була вкрита лісами. Унаслідок господарської діяльності людини значні території цих лісів було знищено. Тепер тут розташовані населені пункти, автостради, поля й сади.

Кожне історичне дослідження обмежене територіальними рамками. Коли йдеться про історичні події, то ми маємо на увазі **історичний простір**, тобто природні умови території, господарські процеси, що відбуваються на цих землях, розвиток державності та культури. Історичний простір охоплює географічний простір і накопичений людством історичний досвід.

- Прочитайте та проаналізуйте твердження, які відображають вплив природних умов на розвиток суспільства.

Географічний простір — частина земної поверхні, якій притаманні певні особливості рельєфу й клімату та сукупність природних умов.

Історичний простір — території, на яких відбувалися історичні події.

§ 6. Географічний та історичний простір. Як працювати з історичною картою

— Суспільство розвивалося швидше там, де природні умови були доволі сприятливими й людям не потрібно було докласти значних зусиль у процесі життєдіяльності.

— Суспільство розвивалося швидше там, де природні умови були досить сприятливими, але для успішного результату діяльності необхідна була згуртованість людей.

— Суспільство розвивалося швидше там, де всі життєві сили людини витрачалися на виживання через несприятливі природні умови.

- *Яке з них, на вашу думку, правильне. Обґрунтуйте відповідь.*

3. У чому особливість історичної карти та як із нею працювати?

Якщо ви читали пригодницький роман Р. Л. Стівенсона «Острів скарбів» чи переглядали мультфільм за його мотивами, то пам'ятаєте, що для пошуків скарбів пірата Флінта потрібна була карта. Вам також уже доводилося працювати з географічними картами, коли ви вивчали форми рельєфу, державні кордони України, найбільші річки, що протікають територією нашої держави. Карти використовують у різних сферах діяльності людини.

Сьогодні ви дізнаєтеся, що таке *історична карта*. Це карта, яка відображає процеси розвитку суспільства на певній території та в певний історичний період. Хоча вона містить інформацію географічної карти (гори, річки, озера, моря тощо), проте є суттєва різниця. Якщо за допомогою кольорів на географічній карті відображено форми рельєфу, то на історичній карті за допомогою кольорів відтворено території держав або межі розселення народів.

Для того щоб успішно «читати» історичну карту, необхідно насамперед добре вивчити всі умовні позначення, подані в *легенді карти*. Карти бувають *настінні* або зібрані в альбом, який називають *атласом*. Також існують *електронні карти*.

Правила роботи з історичною картою

- Працюючи з настінною картою, необхідно стояти ліворуч від неї, тримаючи указку в правій руці;
- прочитайте назву карти, зверніть увагу, чи той це період, що вас цікавить;

Історична карта — карта, яка відображає історичні події.

- знайдіть на карті умовні позначення, розміщені в легенді, які вам потрібні для відповіді на конкретне запитання;
- показуючи кордони держави, необхідно їх описати — назвати річки, моря, гори тощо;
- показуючи на карті місто чи село, обов'язково зверніть увагу на його місцезнаходження (наприклад, місто Київ розташоване на берегах Дніпра);
- запам'ятайте, що верхня частина карти спрямована на північ.

Русь-Україна за перших князів

Далі вам доведеться працювати з контурними картами, які містять елементи географічної основи та контури відповідних історичних об'єктів. Завдання виконують нанесенням відповідних позначок.

Правила роботи з контурною картою

- Завдання на контурній карті виконують після опрацювання матеріалу параграфу підручника й ознайомлення з відповідною картою навчального атласу. Читайте підручник уважно й одразу шукайте відповідні об'єкти в атласі, намагайтеся запам'ятати їхнє розташування;
- ознайомтесь із завданнями до контурної карти;
- усі нанесені вами на контурній карті назви мають бути чіткими й акуратними;
- назви річок пишуть синім кольором уздовж напрямку течії річки. Також синім кольором підписують інші водні об'єкти;
- усі скорочення та умовні позначення обов'язково потрібно відобразити в легенді.

ВИСНОВКИ

Природне середовище впливає на спосіб життя людей та визначає їхній світогляд. Людина може перетворювати природу для більш комфортного існування.

У процесі історичних досліджень важливе значення має з'ясування тогочасного *географічного й історичного простору*.

Історична карта допомагає відстежити процеси розвитку суспільства.

Запитання та завдання

1. Що таке *простір життєдіяльності*? Чи змінюється він упродовж історичного часу? Як впливає географічне середовище на заняття людей? У чому полягає відмінність між географічним та історичним простором?

2. Що таке *історична карта*? Уважно розгляньте карту сучасної України. Прочитайте легенду. Покажіть на настінній карті кордони України та її столицю.

3. На аркушах контурної карти позначте державний кордон України та її столицю. Створіть легенду карти.

4. Розв'яжіть хронологічну задачу.

Відомий французький інженер і картограф Г. Л. де Боплан у 1639 р. створив перший варіант генеральної карти України, яка

містила 993 назви населених пунктів і 153 назви річок. У 1648 р. її було опубліковано.

- Позначте на шкалі часу вказані події та визначте, скільки років минуло від створення карти до її опублікування. Скільки минуло років із моменту публікації карти до сьогодні?

5. Обравши карту з атласу чи скориставшись картою, уміщеною на с. 44, знайдіть в інтернеті інформацію про події, яким вона присвячена. Підготуйте реферат. Презентуйте його в класі.

6. Знайдіть в інтернеті легенду про те, як людина «приручила» вогонь. Як ви вважаєте, чи завжди вогонь є другом людини? Проілюструйте відповідь прикладами.

§ 7 Україна на історичних картах упродовж історії

На уроці ви дізнаєтеся:

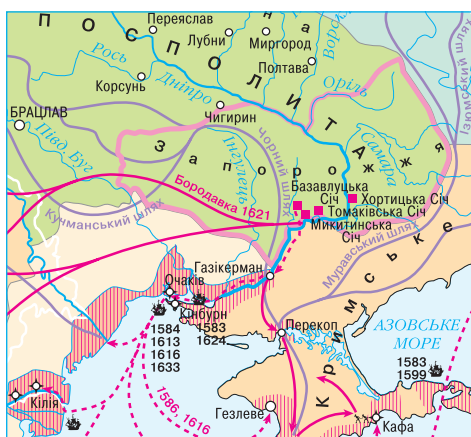
- ▶ Про що можна довідатися, прочитавши сучасну карту України?
- ▶ Коли вперше було вжито назву *Україна*?
- ▶ Що позначають історико-географічні й етнографічні назви?
- ▶ Що таке *державний кордон*? Як змінювався державний кордон України в різні історичні періоди?

- **Гра «Дослідники та дослідниці».** Уявіть себе вченими-картографами, яким потрібно дібрати карти для довідника з історії.

— Яку з поданих карт потрібно розмістити в історичному атласі? Чому?

— Чим відрізняються географічний та історичний простір? Що їх об'єднує?

1. Як прочитати карту сучасної України?

Україна — найбільша за площею держава Європи, розташована в центрі цієї частини світу. Територію України поділено на 24 області, також до її складу входить Автономна Республіка Крим. Столиця нашої держави — місто Київ, у якому мешкає майже 3 млн осіб. Населення міст Харкова й Одеси також перевищує 1 млн мешканців. Загалом в Україні станом на 1 січня 2021 р. нараховано 461 місто.

Географічний центр України знаходиться поблизу с. Мар'янівка Черкаської області. Тут планують облаштувати туристичний комплекс «Географічний центр — серце України».

Географічний центр України.
с. Мар'янівка
Черкаської області

- Розгляньте карту, розміщену на форзаці 1. Знайдіть на ній столицю України та міста, у яких проживає понад 1 млн осіб.

Згідно з офіційними даними, населення нашої держави становить понад 41,2 млн осіб без урахування тимчасово окупованих територій (АР Крим, м. Севастополя, частини Донбасу). Міського населення набагато більше за сільське — понад 32 млн осіб. Міські жителі переважають у східному та південно-східному регіонах, а сільські — у західному та центральних регіонах України.

На суходолі Україна межує із сімома країнами: Молдовою, Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Польщею, Білоруссю та Росією. На півдні Україну омивають води Чорного та Азовського морів.

Найбільша річка України — Дніпро. Великими річками також є Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець. Загалом в Україні налічується майже 23 тис. річок.

- За допомогою карти на форзаці 1 підручника визначте й назвіть держави, які межують з Україною:
 - на північному заході та заході;
 - на сході та північному сході;
 - на півночі;
 - на південному заході.
- Покажіть на карті найбільші річки України.

2. Як називали наші землі в минулому?

Першу державу на наших землях історики називають *Руссю-Україною*, а її мешканців — русичами. Назва *Русь* передувала назві *Україна* на позначення земель нашої держави. Про походження цієї назви одностайної думки серед учених-мовознавців, які досліджують походження назв, на сьогодні немає. Більшість із них сходяться на думці, що самоназву *русичі* і назву своєї держави *Русь* наші пращури використовували здавна.

Назву *Україна* вперше письмово вжито в літописі **1187 р.** щодо Київщини, Переяславщини та Чернігівщини. Учені доводять, що письмовому вживанню цієї назви мало передувати багаторічне, а то й сторічне її використання в усному спілкуванні. Ця назва походить від слова *країна*, що означає «рідний край, земля». Із часом назва поширилася на всю територію, витіснивши давнішу назву *Русь*.

Для позначення різних регіонів України науковці використовують такі назви, як *Слобожанщина*, *Чернігово-Сіверщина*, *Наддніпрянина*, *Волинь*, *Поділля*, *Галичина*, *Буковина*, *Закарпаття*, *Запорожжя* та ін. Кожна з назв пов'язана з історією цього регіону й виникла за певних обставин. Саме тому такі назви вважають *історико-географічними (історико-етнографічними)*, адже в них поєдналися географічне розташування та історична минувшина. Історико-географічні назви не збігаються із сучасними назвами територій. Зокрема, коли йдеться про землі історичного Запорожжя, то мають на увазі не землі сучасної Запорізької області, а території козацтва, які належали до Запорозької Січі.

Існують також *етнографічні* назви, наприклад *Лемківщина*, *Гуцульщина* та ін. Етнографічні назви позначають території проживання етнографічних груп населення. Поява таких груп зумовлена особливостями розвитку окремих територій. Історичні й етнографічні землі мають певні відмінності в одязі, архітектурі, господарських заняттях, що сформувалися внаслідок особливостей географічного середовища й історичних обставин.

- Уважно розгляньте карту, розміщену на форзаці 1 підручника. У якій області України розташований населений пункт, де ви проживаєте? До якого історико-географічного регіону він належить? Території яких областей належать до цього регіону? З'ясуйте, до якої етнографічної групи можна зарахувати мешканців вашого населеного пункту.

Нині відмінності між етнографічними групами українців визначити майже неможливо, адже сучасний спосіб життя докорінно все змінив. Дізнатися про особливості життя українців та українок із різних регіонів можна в музеях народної архітектури та побуту. Найбільшим із-поміж таких музеїв є Національний музей народної архітектури та побуту поблизу селища Пирогів на околиці м. Києва, у якому представлено експозиції з різних куточків України.

Національний музей народної архітектури та побуту України (Пирогів)

Хата з експозиції «Полтавщина та Слобожанщина»

Церква з експозиції «Полісся»

Частина експозиції «Південь України»

З експозиції «Закарпаття»

- Розгляньте ілюстрації (1–4). Визначте, які матеріали використовували раніше для будівництва. Чи відрізнялися вони за регіонами? Висловіть припущення, чим можна пояснити відмінності в будівництві в різних куточках України.

3. Що називають державним кордоном та як він змінювався в різні історичні періоди?

Державним кордоном називають лінію, що пролягає суходолом чи водоймою та визначає межі території держави. Державний кордон України відділяє територію нашої держави від території інших держав. Сучасний кордон визначено у ХХ ст. Проте він не завжди був таким.

Слов'янська держава *Русь-Україна* із центром у Києві досягла розквіту в середині ХІ ст. На той час це була найбільша держава в Європі, а її кордони пролягали в районі Фінської затоки, Ладозького й Онезького озер — на півночі; річок Дон, Південний Буг — на півдні; верхів'я річки Волги та її притоки Оки — на сході; річок Дністер, Західний Буг, Західна Двіна — на заході.

У середині ХІІ ст. Русь-Україна була об'єднанням окремих князівств-держав. Київ хоча й залишався центром слов'янської держави, проте влада київського князя не поширювалася на всі руські землі. Цим користувалися вороги, дошкуляючи русичам постійними набігами.

Одним із князівств, що існувало на теренах сучасної України, була *Галицько-Волинська держава (Королівство Руське)*. Найбільшої могутності держава досягла в середині ХІІІ ст. за часів князювання *Данила Романовича*. Територія держави охоплювала західноукраїнські землі та більшу частину Правобережжя. Галицько-Волинська держава мала високий міжнародний авторитет, про що свідчить надання Данилу Романовичу Папою Римським титулу короля (1253).

У середині ХVІІ ст. постала українська козацька держава — *Гетьманщина*, яку очолив гетьман *Богдан Хмельницький*. Незажаючи на постійні військові дії, було докладено багато зусиль для зміцнення кордонів держави, налагодження дипломатичних відносин із сусідами й іншими європейськими державами. Територію Гетьманщини поділяли на полки й сотні, центрами яких були найважливіші міста та містечка.

Спроба відновити власну державу в межах українських етнічних земель відбулася на початку ХХ ст. Новоутворена держава отримала назву *Українська Народна Республіка*, та, на жаль, вона проіснувала тільки 5 років, припинивши своє існування під натиском російських більшовиків.

Гетьманщина за часів Б. Хмельницького

- Розгляньте карту. Які історико-географічні землі входили до складу Гетьманщини? Яке місто стало столицею держави Б. Хмельницького? Порівняйте територію Гетьманщини з територією Русі-України. Запишіть у зошиті назви сучасних областей, територію яких охоплювала Гетьманщина.

ВИСНОВКИ

Україна — найбільша держава Європи. Населення держави перевищує 41,2 млн осіб без урахування тимчасово окупованих територій (АР Крим, м. Севастополя, частини Донбасу). Україна на суходолі межує із сімома державами. Територія нашої країни в різні історичні періоди відрізнялася від сучасної, остаточно вона сформувалася тільки у ХХ ст. Неодноразово змінювались і столиці держав, що включали українські землі. Сучасною столицею України є найбільше місто нашої держави — *Київ*.

Запитання та завдання

1. Розгляньте світлини українців та українок у народних костюмах (1–3). Визначте, у якому історико-етнографічному регіоні вони зроблені. Обґрунтуйте відповідь.

Обов'язково зверніть увагу на те, що відображають світлини. Проаналізуйте, кого на них зображено. Що нового ви дізналися зі світлин?

2. Дослідіть за географічною картою, якими історичними землями протікають річки Дніпро, Прут, Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець. Запишіть назви областей, якими протікає одна із цих річок (*на вибір*).
3. З'ясуйте в інтернеті, у яких містах розташовані музеї народної архітектури та побуту. Знайдіть ці міста на карті. Чому так важливо зберігати речі й одяг наших предків?

4. Складіть речення зі словосполученнями *державний кордон, історико-етнографічні землі, легенда карти, народний костюм*.

5. З допомогою дорослих проведіть дослідження «Бабусина вишиванка». Сфотографуйте бабусину вишиванку. Розпитайте в рідних, що символізує цей орнамент? Якого кольору нитки використано для створення візерунка? Що він символізує? Поділіться результатами дослідження в класі.
6. Виготовте пазли. Для цього роздрукуйте адміністративну карту України й наклейте її на картон. Розріжте її на частини, кожна з яких є певною областю України. А тепер складіть адміністративну карту України. Запропонуйте повторити це членам родини та друзям.

ДЖЕРЕЛА ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬСТВА

§ 8 Роль інформації в житті суспільства

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Яку роль відіграє інформація в житті сучасної людини?
- ▶ Які існують види джерел інформації?
- ▶ Що таке *масмедіа*? Яке їхнє значення в нашому житті?
- ▶ Що таке *історичні події, явища та процеси*?

- Уважно розгляньте ілюстрації. Визначте, що їх об'єднує.

- Пригадайте, що таке інформація та звідки ви її отримуєте.

1. Яку роль відіграє інформація в нашому житті?

Роль *інформації* в житті людини важко переоцінити. Завдяки інформації дитина навчається розмовляти, мислити, пізнає світ і розвивається. Як ви вже знаєте з курсу «Я досліджую світ», людина отримує інформацію за допомогою органів чуття.

Інформація — відомості про навколишній світ, процеси, які в ньому відбуваються, про події та ситуації.

- Назвіть органи чуття. Яку інформацію про навколишній світ ми можемо отримати за їхньою допомогою?

Щоб зрозуміти роль інформації в житті людини, насамперед потрібно з'ясувати, які дії можна виконувати з нею, тобто, які існують інформаційні процеси.

Пошук і збирання інформації

У сучасному світі інформація набуває виняткового значення. Нині люди дізнаються про останні новини не з ранкових газет, як було у ХХ ст. Інформація (як правдива, так і фейкова) миттєво поширюється в океані інтернету, зокрема в соцмережах. Тому, щоб знайти необхідну й достовірну інформацію, потрібно докласти певних зусиль.

На щастя, інтернет не може замінити ні живого спілкування, ні традиційних джерел отримання інформації, як-от: читання книжок, перегляд тематичних телевізійних програм, проведення різноманітних дослідів тощо.

Зберігання та накопичення інформації

Протягом тисячоліть люди зберігали інформацію тільки в пам'яті, передавали її наступним поколінням в усній формі — у казках, легендах і приказках. Навчали молодь ремеслу, яким володіли самі, і практичним навичкам.

- Чи існує такий спосіб передавання інформації нині? Наскільки він надійний, на вашу думку?

Усе змінилось із винайденням матеріального носія інформації. До найдавніших матеріальних інформаційних повідомлень належать наскельні малюнки, різьблення на кістках тварин, вишивка, писанки тощо. Важливим було винайдення глиняних табличок у Дворіччі, папірусу в Єгипті, пергаменту в Європі, паперу в Китаї.

Наскельні малюнки з Кам'яної Могили. Запорізька область.
VII–III тис. до н. е.

Передавання та поширення інформації

Інформація, яку нікому не було передано, зникає. Тому без засобів передавання інформації неможливе її накопичення, формування системи знань, а отже, існування суспільства. Найдавнішим засобом передавання інформації була мова. Наступним етапом стало передавання інформації за допомогою матеріальних носіїв, а із середини ХХ ст. — із використанням електромагнітних хвиль.

Опрацювання та використання інформації

Інформація спонукає людину до роздумів і дій, тобто людина опрацьовує її (якщо йдеться про технічні пристрої, то кажуть — *обробляє* інформацію). Історик-дослідник, опрацьовувавши всі можливі джерела інформації про певну подію, створює нову — наукову статтю чи працю про її перебіг.

Історія навколо нас. Племена трипільської культури жили на теренах України майже 7 тис. років тому. Вони не мали писемності й не залишили після себе жодних писемних відомостей.

- Уявіть, що ви досліджуєте життя трипільців. Використовуючи різні джерела інформації, підготуйте розповідь і презентуйте її в класі.

Реконструкція житла трипільців, створена на основі наукових досліджень.
Музей трипільської культури. с. Легедзине Черкаської області

2. Що таке джерела інформації та які їхні види?

Носій інформації, з якого людина отримує потрібні їй дані, є **джерелом інформації**. Джерела інформації поділяють за галузями науки — історичні, географічні тощо. Хіба можна написати історію без використання джерел? Джерело — це все,

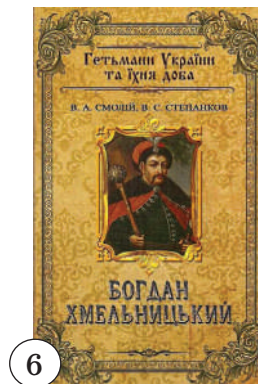
Історичні джерела — носії інформації про минуле людства.

що зберігає інформацію для *історичних досліджень*. Від літописів про події давніх часів до одягу, який може розповісти про стиль життя, побут і виробництво певної епохи. Джерела поділяють на дві категорії: первинні та вторинні.

Первинні джерела — це документи чи інші об’єкти, які було створено в той період, який досліджують. Це можуть бути спогади учасника/учасниці подій, світлини, на яких зафіксовано історичні події та їхніх учасників. До первинних джерел можуть також належати речі, створені в певну історичну епоху.

Вторинні джерела створюють на основі первинних джерел. Це шкільний підручник з історії, автори чи авторки якого не були свідками подій, описаних у ньому. Біографія історичного діяча/діячки — це також вторинне джерело, адже люди, які її написали, поклалися на первинні джерела з життя видатної людини. Сучасне видання давньої книжки також буде вторинним джерелом.

- Розгляньте ілюстрації (1–6). Які із цих історичних джерел належать до первинних, а які — до вторинних?

Історичне дослідження — пошук нових знань, установлення фактів у галузі історичної науки.

Також виокремлюють *матеріальні* та *нематеріальні* джерела історичної інформації.

- На основі схеми з допомогою вчителя/вчительки поясніть своє розуміння матеріальних і нематеріальних джерел.

Джерела історичної інформації

3. Що таке масмедіа та як вони впливають на формування світогляду людини?

Вам, напевно, доводилося чути про масмедіа? Що ж це таке? *Масмедіа*, або *засоби масової інформації*, — це засоби поширення інформації серед великої кількості людей.

- Що б ви додали до запропонованого переліку? Поясніть чому.

Засоби масової інформації відіграють важливу роль у житті сучасної людини. Вони:

- розширюють світогляд, з них отримують інформацію з різних сфер людського життя;
- підвищують культурний та інтелектуальний рівень людини;
- розважають.

Незважаючи на низку переваг, масмедіа мають суттєвий недолік — вони можуть стати засобом маніпуляції. **Маніпуляція свідомістю** — програмування думок і прагнень людей, спонукання до вчинення певних дій, заохочення поведінки, вигідної поширювачам інформації в масмедіа.

Щоб не стати жертвою маніпуляцій, потрібно дотримуватися певних правил.

Пам'ятайте, що думки про життя, які лунають із медіа, і саме життя — не одне й те саме.

Не ототожнюйте себе емоційно з героями чи героїнями телепередач і кінофільмів.

Намагайтеся перевіряти інформацію в кількох джерелах.

Навчіться вимикати телевізор чи комп'ютер у будь-який момент, відмовившись від подальшого перегляду.

Періодично влаштовуйте для себе дні без телевізора, комп'ютера й інших гаджетів.

- Сформулюйте 2–3 правила, дотримання яких допоможе вам і вашим одноліткам не потрапити під маніпулятивний вплив масмедіа. Обґрунтуйте свою думку.

4. Що становить основу історичних досліджень?

Як ви вже знаєте, науковців, що досліджують історію, тобто минуле людства від найдавніших часів до сучасності, називають *істориками*. Вивчивши й проаналізувавши історичний досвід, вони роблять висновки, які допомагають розбудовувати сьогодення та планувати майбутнє. Історики дізнаються про минуле завдяки збиранню та опрацюванню історичних джерел. Історичні свідчення бувають *писемні*

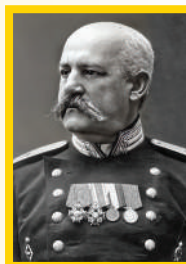
(мемуари, документи, листи тощо) та *усні* (розповіді, спогади, легенди), а пам'ятки — це сукупність *речових* історичних джерел (знаряддя праці, предмети домашнього вжитку, твори мистецтва та ін.).

Стислий послідовний виклад інформації називають *історичною довідкою*. Такі історичні довідки містять енциклопедії та довідники.

- Чи доводилося вам звертатися до енциклопедій та довідників? Про що в них розповідалося?

Одним із шанувальників історичної науки був **Микола Аркас** (1852–1909) — український письменник і композитор. Його батько Микола Андрійович був етнічним греком, а мати — Софія Петрівна походила з давнього козацького роду Богдановичів. Саме мати прищепила синові любов до українського народу та його культури. Дитячі та юнацькі роки Микола провів на Миколаївщині.

Будучи сином високого імперського посадовця, він одягався в український народний одяг, незважаючи на роздратування батька. Улітку — вишита сорочка та солом'яний бриль, узимку — смушкова шапка й свитка.

Після завершення навчання за сімейною традицією М. Аркас служив у морському відомстві в Миколаєві. У вільний від роботи час збирав і записував народні мелодії та вивчав історію України. Самотужки опанував музичну грамоту й композиторські навички. Захоплювався мистецтвом кобзарів і бандуристів, яких запрошував до Миколаєва з усієї України, оселяв у своєму будинку.

Найвидатнішим твором М. Аркаса, завдяки якому він став відомим, була опера «Катерина» за поемою Т. Шевченка.

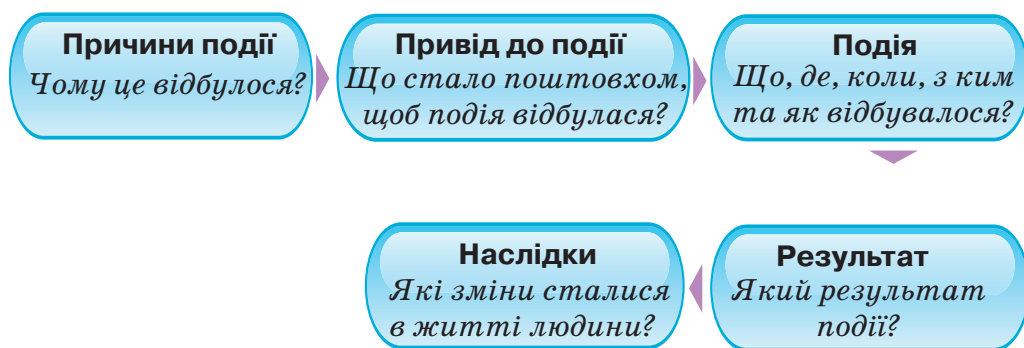
З 1902 р. почав писати *«Історію України-Русі»*, аби подарувати її синові, поділитися з ним своєю любов'ю до рідної землі й народу. У 1908 р. в м. Санкт-Петербурзі книжку було опубліковано тиражем 7 тис. примірників.

- Як наполеглива праця допомагає досягти успіхів? Поясніть на прикладі життя Миколи Аркаса. Використовуючи історичну довідку, складіть і розв'яжіть хронологічну задачу.

У своїх дослідженнях учені мають оперувати лише фактами про подію, яка сталася насправді. Вірогідність фактів не повинна викликати сумніву.

Історичний факт — це реальна подія, що відбулася в минулому. Якщо в науках про природу факти ніби «лежать на поверхні», то історичні факти «приховані» у джерелах і їх потрібно відшукати. Ще одна проблема, з якою стикаються історики-дослідники/дослідниці, — відсутність або недостатність джерел. Адже досліджувану епоху й тих, хто її досліджує, можуть розділяти століття або й тисячоліття. Вірогідність фактів в історичній науці значною мірою залежить від наявності джерел і вміння дослідників і дослідниць працювати з ними.

Факти можуть бути пов'язані між собою та становити історичний процес. **Історичний процес** — це ланцюг історичних подій та явищ, між якими існує причинно-наслідковий зв'язок.

ВИСНОВКИ

Інформація відіграє надзвичайно важливу роль у житті людини й існуванні суспільства. Основу *історичних досліджень* становить інформація, носіями якої є *історичні джерела*. Для отримання реальних результатів історичних досліджень варто користуватися тільки вірогідними фактами.

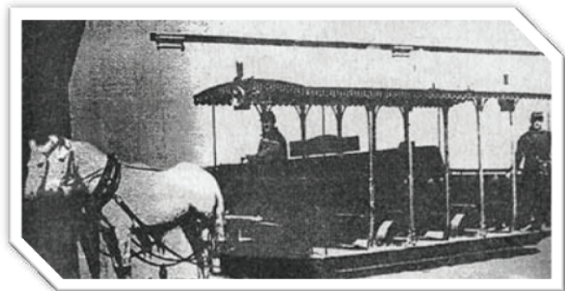
Запитання та завдання

- Прочитайте текст, що містить історичну інформацію. Використовуйте в ньому історичні факти, причини й наслідки події. Які джерела тут використано — первинні чи вторинні? Обґрунтуйте відповідь.

Першим містом на українських землях, де з'явився такий вид міського транспорту, як трамвай, був Львів. Сталося це в травні 1880 р. Перші трамвайні вагони переміщалися

за допомогою тягової сили коней, для чого утримували 105 тварин, а вартість квитка залежала від того, куди рухався трамвай — під гору чи з гори. Плани придбати для міста вагони з паровим двигуном так і не було втілено в життя.

У 1892 р. в м. Києві запустили перший електричний трамвай. Винахід трамвайного вагона на електричній тязі належить українцеві — нащадку козацького роду *Федору Піроцькому*, який також спроектував новий тип доменної печі.

Відкритий вагон кінного трамвая. м. Львів,
1880 р.

Федір Піроцький,
винахідник
електричного трамвая

Сучасний трамвайний вагон. м. Львів

2. Яку інформацію з почутої на уроці ви найбільше запам'ятали? Складіть до тексту параграфа 2–3 запитання.

3. Складіть і розв'яжіть історичну задачу, використавши матеріал параграфа.

4. Прочитайте інформацію про винайдення колеса. Дайте відповіді на запитання.

Дослідники дійшли згоди, що колесо було винайдено приблизно 5,5 тис. років тому. Вважають, що перше колесо з'явилося в Месопотамії (територія сучасного Іраку). Однак

воно призначалося не для транспортування. Колесо стало вправним помічником при виготовленні посуду. Приблизно 5,2 тис. років тому з'явилися месопотамські колісниці. А яка ж колісниця без коліс? Отже, звичне в нашому розумінні колесо з'явилося саме в той період. Винайдення колеса вважають найбільшим винаходом людства за всю історію механіки.

- Чому не можна встановити точну дату винайдення колеса?
- Охарактеризуйте причини й наслідки цієї події.

§ 9 Джерела у вивченні історії

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Як виявляють і зберігають історичні джерела?
 - ▶ Для чого потрібно залучати різні види джерел у процесі історичних досліджень?
 - ▶ Як на основі фактів сформулювати судження?
 - ▶ Чому потрібно критично оцінювати джерельні відомості?
- Розгляньте «хмару» слів. Поясніть їхнє значення. Що їх об'єднує?

1. Як виявляють історичні джерела?

Найдавніші періоди в історії людства приховують найбільше таємниць. Відтоді минуло багато часу, тому свідчень залишилося обмаль. З тих часів збереглися тільки фрагменти

знарядь праці, залишки поселень, могильники тощо. Проте й такі пам'ятки сховані під товщею ґрунту.

- Як ви вважаєте, чому пам'ятки людського існування опинилися в землі?

Знаходять і вивчають *речові пам'ятки археологи*. Отже, науку, що досліджує історію людства на основі речових історичних джерел, називають *археологією*.

Археологи розробили правила пошуку речових джерел. Спершу необхідно вивчити багато писемних джерел, щоб визначити ймовірне місце пошуку. У таких джерелах археологи шукають згадки про людські поселення та намагаються визначити їхнє місцезнаходження. Нині на допомогу науковцям приходять аерокосмічні знімки, що полегшує пошуки місць імовірної давньої господарської діяльності людини. Потім проводять *археологічну розвідку* на місцевості. І тільки після цього здійснюють пробний розкоп. Це вузька траншея, яка допомагає з'ясувати, чи приховує земля в цьому місці якісь таємниці. Якщо щось знаходять, то розпочинають широкомасштабні розкопки.

Археологи працюють дуже обережно, щоб не пошкодити давніх пам'яток. Розкопки проводять квадрат за квадратом, дослідники працюють маленькими, мало не іграшковими, лопатками, щітками та пензликами. Якщо щось знаходять, то позначають це місце на картосхемі, фотографують знахідку. Потім знайдені речі відправляють до лабораторії, де встановлюють їхній вік і призначення.

- Розгляньте світлини. Складіть коротке повідомлення про роботу археологів.

Місце розкопок

Археолог за роботою

Для збирання усних історичних джерел організують так звані польові дослідження. **Під час польової етнографічної експедиції** етнограф-дослідник/дослідниця безпосередньо спостерігає за носіями культури, спілкується з ними.

Марко Вовчок (1833–1907) (справжнє ім'я *Марія Вілінська*) — видатна українська письменниця та перекладачка. У своїх творах порушувала питання, які турбували тогочасне суспільство. Марко Вовчок вивчала український фольклор. Деякі із зібраних нею пісень було вміщено в збірнику «Народні південноросійські пісні».

- Чому фольклор (казки, приказки, прислів'я, пісні) відіграють важливу роль у дослідженні минувшини?

Вивченням писемних джерел займається **палеографія** — наука, що досліджує історію письма. Науковці можуть датувати той чи той документ, визначити його оригінальність чи вказати на сфальшованість. Як вони це здійснюють? Для кожного історичного періоду характерні певні засоби для письма, до того ж із часом видозмінювалося написання літер. Знаючи всі ці нюанси, можна точно визначити час створення писемних історичних пам'яток.

2. Як зберігають історичні джерела?

Знайдені та вивчені археологами речові знахідки зберігають у **музеях**. Є музеї історичні, краєзнавчі, технічні, художні, природознавчі; музеї окремих подій чи видатних людей; музеї історії певного предмета (іграшок, меблів, посуду тощо). В Україні існує також музей легендарної київської вулиці — Андріївського узвозу.

Найважливішими з-поміж історичних джерел є **писемні**. Саме з появою писемності люди змогли докладно описувати події, за якими спостерігали. Збиранням, зберіганням і впорядкуванням писемних пам'яток займаються спеціальні установи — **архіви**. Вони з'явилися водночас із появою пи-

Музей — установа, призначена для вивчення, збереження та використання різноманітних пам'яток.

Архів — установа, яка збирає, описує та зберігає документи.

семності. Нині архіви мають всі установи, не є винятком і ваша школа. У сучасних архівах створено належні умови для зберігання документів: приміщення захищені від сонячного проміння, повітря очищають від пилу, аби не пошкоджувалися папір і фарба, підтримують постійну температуру. Давні документи зберігають у щільно закритих коробках.

Експозиції Музею однієї вулиці (Андріївського узвозу). м. Київ

- Розгляньте світлини експозиції Музею однієї вулиці. Навіщо, на вашу думку, створюють музеї, чому існує таке їхнє різноманіття? Як давно ви відвідували музей? Про що ви дізналися, переглянувши його експозицію?

Одними із цінних писемних документів, за якими дослідники та дослідниці вивчають минуле, є *берестяні грамоти*. Це писемні джерела, створені протягом XI–XV ст. Їх писали на спеціально обробленій корі молодих дерев берези. Цей матеріал використовували для листування, ділових паперів і для навчання грамоти. Виявлено берестяні грамоти хлопчика Онфима, які були, певно, його першими спробами опанувати письмо. На думку дослідників, Онфимові могло бути 4–6 років, а жив він приблизно в середині XIII ст.

3. Як досліджують історичні джерела?

Ви вже знаєте, що історичний факт — це реальна подія, яка відбулася в минулому. На основі фактів дослідники/дослідниці формулюють *судження*, тобто наукові припущення про історичні явища, події, їхні причини й наслідки. Саме тому дуже важливо, щоб учені користувалися перевіреними факта-

Судження — це узагальнювальна думка дослідника/дослідниці, яка розкриває факт і відображає їхнє ставлення до нього.

ми. Трапляються сфальшовані, тобто неправдиві факти, використання яких неодмінно призведе до хибних суджень.

- Уявіть себе дослідниками або дослідницями історії. Розгляньте подану ілюстрацію. Який матеріал використано для створення берестяних грамот? Висловіть власні судження щодо рівня грамотності населення в ті часи.

Онфимові берестяні грамоти.
XIII ст.

Саме для того, щоб уникнути хибних припущень, учені намагаються використовувати якнайбільше первинних і вторинних джерел інформації. Це допомагає виявити в джерелах неповну чи неточну інформацію. Ви думаєте, що свідки подій не можуть залишити недостовірні відомості про ці події? На жаль, таке трапляється, адже вони розповідають про події так, як вони їх побачили та зрозуміли. Навряд чи особистий хроніст правителя міг залишити описи з критикою дій свого володаря. За речами не завжди можна визначити, з якою метою їх використовували. Окремі види письма вчені досі не змогли розшифрувати. Таких причин чимало. І тому нові дослідження дають нові результати, які іноді заперечують попередні судження.

Буває й так, що дослідники/дослідниці, які оперують лише достовірними фактами, допускають помилки й висловлюють хибне судження. Це може бути пов'язано з браком джерел чи спробою зумисного спотворення історії. Тому дуже важливо звертати увагу на автора чи авторку дослідження. Справжні дослідники/дослідниці завжди дбають про свою репутацію та десятки разів перевіряють факти. Якщо публікація не має автора чи авторки, то її взагалі не варто читати, вона не може бути результатом справжніх наукових досліджень.

ВИСНОВКИ

Джерела інформації відіграють основну роль у науковому пізнанні світу. Історичні джерела вивчають спеціаль-

ні історичні дисципліни — *археологія, етнографія, палеографія*. Щоб бути впевненими в результатах дослідження, учені використовують багато різноманітних джерел, ретельно перевіряють достовірність кожного факту.

Запитання та завдання

1. Розгляньте малюнок. Допоможіть «зібрати» археолога в експедицію. Які інструменти й речі йому знадобляться? Обґрунтуйте відповідь.

2. Розв'яжіть хронологічну задачу.

Чи не найдавнішим музеєм в Україні є Національний художній музей у м. Києві, створений у 1899 р. з ініціативи українських підприємців і меценатів Терещенків. Музей відкрили для відвідування у 1904 р. На початок XXI ст. в музеї зберігається понад 40 тис. експонатів. Скільки років минуло з часу відкриття музею?

3. Знайдіть у тексті параграфа відповіді на такі запитання: із чого розпочинаються археологічні дослідження? Що таке *пробний розкоп*? Які існують види музеїв? Які умови створено в архівах для належного зберігання писемних джерел? Як пов'язані між собою історичний факт і судження? Чому потрібно критично ставитися до джерельних відомостей?

4. Складіть і розв'яжіть хронологічну задачу, скориставшись текстом параграфа.
5. Проведіть власне етнографічне дослідження. Поспілкуйтеся з бабусею/дідусям або іншими старшими членами родини чи сусідами/знайомими та запишіть традиційну народну колысову, яку вони проспівують. Окрім тексту, радимо записати пісню на диктофон чи інший записувальний пристрій, щоб зберегти мелодію.
6. Підготуйте коротке повідомлення про те, як виявляють і зберігають історичні джерела.
7. Чи зберігаються у вашій родині старі світлини, листи або листівки? Якщо так, то створіть із допомогою дорослих власний сімейний архів, упорядкувавши сімейні пам'ятки. Для цього потрібно розробити правила, за якими ви систематизуватимете пам'ятки минулого.

§ 10 Свобода висловлення своєї думки та відповідальність

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Що таке *свобода слова*?
- ▶ Чому можливе обмеження свободи слова?
- ▶ Як взаємопов'язані свобода слова та відповідальність?
- ▶ Яку роль відіграють шкільні медіа?

- Розгляньте ілюстрації (1–3). Що, на вашу думку, їх об'єднує?

- *Що таке гідність людини? Чи передбачає повага до гідності людини право кожного/кожної на вільне висловлення власних думок?*

1. Що означає «свобода слова» для сучасної людини?

Людина втілює в слова свої думки й почуття. Кожна людина має **право** на вільне висловлення власних думок. Можливість вільно висловлювати власні погляди цінували завжди, хоча люди, можливо, і не усвідомлювали важливості гарантованого на це права.

- *Пригадайте казку Г. К. Андерсена «Нове вбрання короля». Як ви вважаєте, чому саме дитина першою сказала королю правду, тоді як усі дорослі говорили те, що король хотів почути? Чи доречно говорити в цьому випадку про важливість права вільно висловлювати власну думку?*

Спочатку правом на вільне висловлення власних думок могли скористатися лише парламентарі. Оскільки перший парламент було створено в Англії, то й закріплення цього права вперше здійснили в цій країні. Із часом пріоритетним у світі стало поняття «гідність людини». Саме тому кожна людина має природне право на вільне висловлення своїх думок.

- *Прочитайте уривки з документів. Дайте відповіді на запитання.*
 - *Про що йдеться в цих документах?*
 - *Охарактеризуйте коло осіб у кожному документі, на яких поширювалося право щодо вільних висловлювань.*
 - *Чому так важливо захищати право на свободу слова?*

Білль про права (Англія, 1689)

«...свобода слова, дебатів і всього того, що відбувається в парламенті, не може бути приводом для переслідування або предметом розгляду в будь-якому суді чи місці, крім парламенту».

Декларація прав людини і громадянина (Франція, 1789)

«Вільне висловлення думок, поглядів — одне з дорогоцінних прав людини; тому кожний громадянин може вільно висловлюватися, писати, опубліковувати, відповідаючи лише за зловживання цією свободою, що передбачено законом».

Права — можливості, які має у своєму розпорядженні людина. Права повинні бути гарантовані державою та закріплені в законах.

Конституція Української Народної Республіки (1918)

«*Стаття 17.* Громадянин УНР і ніхто інший на її території не може бути обмежений у правах слова, друку, сумління, організації, страйку».

Конституція України (1996)

«*Стаття 34.* Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань».

Свобода думки та слова полягає в тому, що ніхто не може заборонити людині дотримуватися власних поглядів. Ніхто не може змусити її думати інакше, ніж вона хоче. Наприклад, сприймати героїв чи героїнь книжок інакше, ніж ви цього бажаєте. Саме завдяки власним думкам ви оберігаєте своє «Я». Можливість вільно висловлювати свої погляди — це можливість контролювати те, що відбувається навколо нас.

2. Коли можна обмежувати свободу слова?

- Чи зрозуміли ви різницю між свободою висловлення поглядів і свободою думки?

Свобода думки не може бути кимось або чимось обмежена, адже це абсолютне право людини. Натомість свобода висловлення думок може мати певні обмеження.

Очевидно, що всі герої/героїні казки Г. К. Андерсена «Нове вбрання короля» думали про відсутність вбрання в короля, однак не наважувалися вільно говорити про це, бо навряд чи в королівстві панувала свобода слова.

Право на свободу висловлення думок може бути обмежене заборонаю всіх форм дискримінації та правом на повагу до приватного життя людини. Дискримінацію когось не можна виправдовувати правом на свободу висловлення думок. Люди, які нас оточують, також користуються природними правами. Для того щоб ставитися з повагою до своєї гідності та гідності інших людей, варто скористатися правилом: «Мої права та свобода закінчуються там, де починаються права та свобода інших».

Свобода — можливість чинити вибір відповідно до своїх бажань; поводитися відповідно до своїх волевиявлень, але в рамках закону.

- Прочитайте уривок із Конституції України. У яких випадках можливе обмеження права на свободу думки та слова?

Конституція України (1996)

«Стаття 34. ...Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя».

3. Як пов'язані свобода слова та відповідальність?

Пригадуєте казку про пастушка, який заради жарту кричав: «Вовки! Вовки!»? Люди кидали всі свої справи й бігли його рятувати. Так було раз, два... І коли насправді з'явилися вовки — допомогти було нікому, бо ніхто йому не повірив. Такою виявилася справедлива розплата за право на свободу висловлення. У цьому випадку — плата за неправду. Отже, кожна людина повинна відповідати за свої слова.

Якою ж має бути відповідальність, якщо висловлені міркування насправді виявилися неправдивими й цим завдали комусь шкоди? Ідеться про зазіхання на честь і гідність іншої людини. Захистити свої честь і гідність можна в суді. Законодавством багатьох країн світу не передбачено сувору відповідальність за такого роду висловлення.

- Розгляньте ілюстрації. Проаналізуйте, чи можливе порушення права на свободу вільного висловлення в поданих ситуаціях?

Найважливіше в такому випадку відшкодувати скривдженій людині моральну шкоду. Наприклад, якщо неправдиву інформацію було оприлюднено на сторінках газети чи журналу, то потрібно зобов'язати журналістів спростувати її в тому самому виданні.

Особливо небезпечно, якщо на свободу слова та думки зазіхає держава, яка має гарантувати ці свободи. У такому разі на захист цих природних прав людини стають міжнародні організації, які змушують країну усунути порушення.

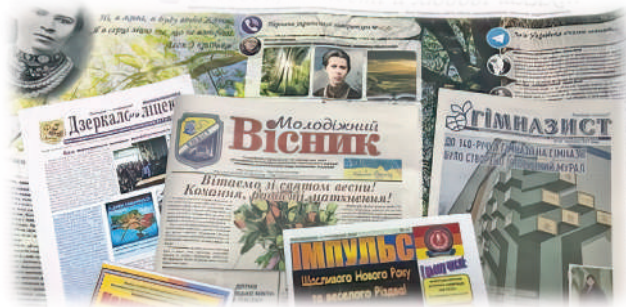
4. Чи потрібні школі медіа?

Масмедіа відіграють важливу роль у житті сучасної людини. Проте не всі вони висвітлюють питання, які хвилюють саме вас. Це пояснюється тим, що кожне видання розраховане на певну аудиторію, розглядає питання та проблеми, які актуальні саме для неї. Навряд чи медіа місцевого чи державного масштабу розміщуватимуть матеріали, присвячені життю вашої школи чи класу.

Для висвітлення та обговорення життя школи, захоплень і досягнень учнів/учениць створюють шкільні медіа. Це може бути стіннівка або електронне видання, яке функціонує як частина вебсайту школи. У багатьох школах існує шкільне радіо. Шкільні медіа — це не тільки можливість дізнатися про новини закладу чи поділитися власними міркуваннями. Це також шанс спробувати себе в ролі радіодиктора, журналіста, коректора, перевірити свої здібності до комп'ютерного дизайну тощо. Це цікаво й корисно.

- Розгляньте світлину зі зразками шкільних медіа. Чи існує таке видання у вашій школі? Якщо так, то які рубрики має це видання? Чи задовольняє вас його тематика? Що б ви змінили в ньому?

Зразки сучасних шкільних медіа

Завдяки шкільним медіа ви можете брати активну участь в учнівському самоврядуванні у вашому класі та школі.

ВИСНОВКИ

Право на *свободу висловлення думок* є невід’ємним правом кожної людини. Сучасне суспільство має гарантувати свободу слова — як право кожного/кожної висловлювати свою думку в засобах масової інформації, аби бути почутим/почутою широким загалом. Забезпечення цих свобод сприяє розвитку суспільства. За порушення прав і свобод передбачено юридичну відповідальність.

Запитання та завдання

1. Розв’яжіть історичну задачу.

Перший документ, у якому передбачено право людини на вільне висловлення власної думки («Білль про права»), — ухвалено в Англії в 1689 р., а згодом у французькій Декларації про права людини в 1789 р.

- Скільки років розділяє ці дві дати?

2. Складіть 3–5 запитань до тексту параграфа. Обміняйтеся ними з однокласником/однокласницею та дайте на них відповіді.

3. Чи доводилося вам бути свідками ситуації, коли хтось принижував чиясь гідність і при цьому був певен/певна, що реалізує своє право на вільне висловлення думок? Як ви поведилися в такій ситуації?

4. Обговоріть у класі, яким має бути дрескод у школі. Який висновок ви зробили?

5. Складіть речення зі словосполученнями *свобода слова, відповідальність, вільне висловлення думок*.

6. Сформулюйте три правила дискусії, дотримання яких допомогло б її учасникам/учасницям почувати протилежні думки.

7. Розгляньте зображення. Із чого ви зрозуміли, що плакат стосується проблеми свободи слова? Запропонуйте власну ідею для плаката. Що ви хочете зобразити на ньому? Як це стосується проблеми свободи слова?

8. Підготуйте коротку замітку до класної чи шкільної стіннівки з теми, яка вас турбує найбільше.

§ 11 Інтернет як джерело пізнання

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Що таке *цифрова ідентичність*?
 - ▶ Як захистити приватність у віртуальному світі?
 - ▶ Яку роль відіграє онлайн-спілкування?
 - ▶ Як перевірити достовірність інформації в інтернеті?
- Розгляньте світлину й дайте відповіді на запитання.
 - Чим зайняті ваші однолітки?
 - Чи спілкуєтеся ви віртуально?
 - Скільки часу ви присвячуєте щодня різноманітним гаджетам?
 - Чи варто замінити живе спілкування онлайн-спілкуванням?

1. Що таке «цифрова ідентичність» у віртуальному світі?

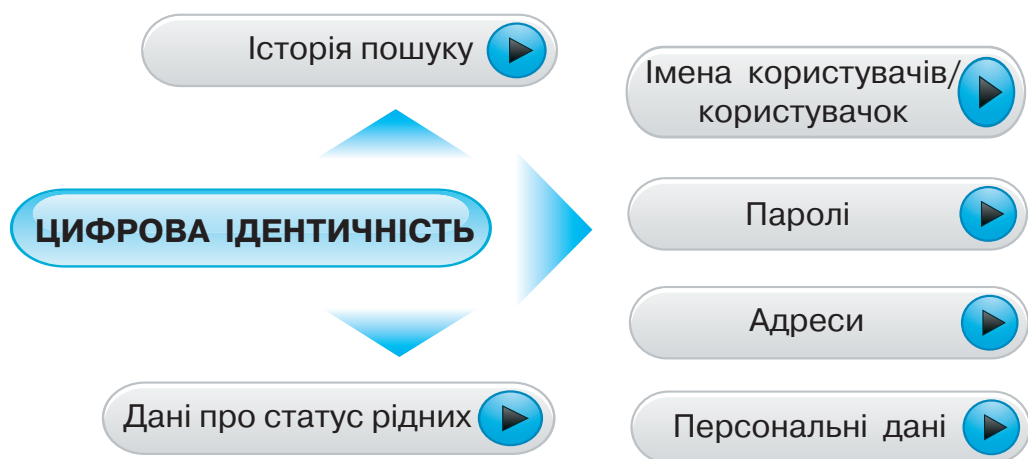
Як і більшість людей, ви щодня користуєтесь інтернетом, створюєте акаунти, залишаєте лайки чи коментарі під світлинами та повідомленнями друзів і знайомих. Усе це залишається в мережі й називається *цифровим слідом*. Інформацію, яку людина залишає про себе в мережі, називають *цифровою ідентичністю*. Якщо така інформація загальнодоступна, нею можуть скористатися інші люди.

Цифрова ідентичність — інформація про особу, яку можна отримати з її інтернет-діяльності.

• Розгляньте схему. Назвіть складові цифрової ідентичності.

Чи помітили ви, що після кожного вашого запиту в мережі на екрані з'являється реклама, так чи інакше пов'язана з вашим пошуком? Це називають *автоматичним цифровим слідом*. Пошукова система прив'язує до вашого запиту комерційні пропозиції. Усі найпопулярніші додатки у вашому смартфоні визначають вашу геолокацію, тобто ваше місцезнаходження. Багато програм вимагають доступу до ваших контактів і фотографій.

Селфі — це різновид автопортрета, фіксування себе на фотокамеру. Такі автопортрети викладають у мережі. Це своєрідний спосіб заявити світові: «Я є!»

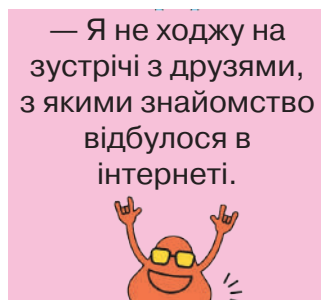
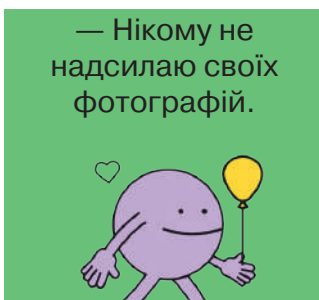
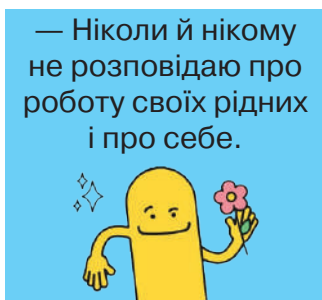
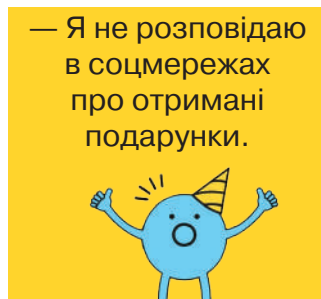
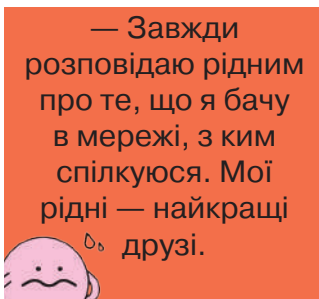
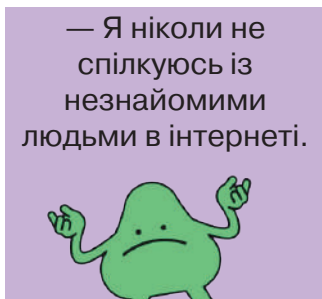
Як ви вважаєте, чи приховує таке хобі елементи небезпеки? Які ще існують способи продемонструвати світу, що ми існуємо, окрім селфізму (надмірного захоплення створенням селфі)?

2. Як зробити онлайн-спілкування безпечним?

Захистити конфіденційність в інтернеті непросто. Завдяки цифровому сліду наші дані продають маркетинговим компаніям. Ми не можемо бути певні, що особи, з якими ми знайомимосся в мережі, саме ті, за кого себе видають. Тому до всіх незнайомих людей варто ставитися з певною пересторогою.

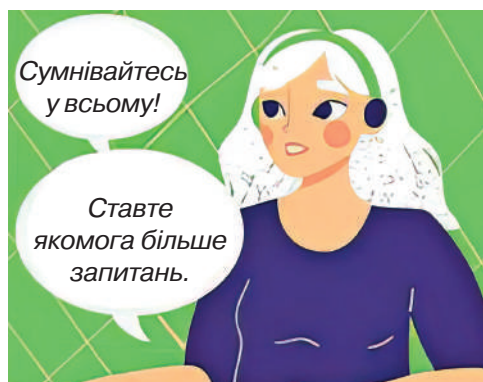

- Розгляньте постер із правилами безпеки в інтернеті. Об'єднайтеся в групи. Подумайте, якими застереженнями можна доповнити цей перелік. Обговоріть результати роботи в класі.

3. Як переконатися в достовірності інформації в інтернеті

У сучасному інформаційному світі новини поширюють не тільки журналісти. Дуже часто першою на місці події опиняється пересічна людина зі смартфоном. Новину відразу викладають в інтернет і миттєво поширюють завдяки переглядам і перепостам. Чи існує гарантія, що ми отримуємо перевірені факти? Можливо, проблема перебільшена або применшена.

Саме тому варто сумніватися щодо будь-якої інформації в інтернеті. На що потрібно звернути увагу, перевіряючи інформацію із соцмереж:

- оригінальність фотографії на аватарці;
- яку інформацію повідомляє про себе користувач/користувачка;

- як давно створена його/її сторінка;
- чи можна стверджувати, що сторінку веде людина, а не бот;
- можливо, фотографії про подію не нові, вони давно викладені в інтернет?

- Підготуйте та проведіть у класі конкурс малюнків «Ми за безпечний інтернет!».

ВИСНОВКИ

У сучасному світі життя без інтернету неможливе. Потрібно пам'ятати, що кожне відвідування мережі залишає *цифровий слід*. Варто бути обачними, користуючись соціальними мережами, ніколи й нікому не надавайте інформацію про себе та своїх рідних. Інформація, яку ми отримуємо з мережі, не завжди достовірна. Ніхто не може виявити всі фейки, поширені в інтернеті. Саме тому потрібно ретельно *перевіряти достовірність фактів*, про які ми читаємо в мережі.

Запитання та завдання

1. Розв'яжіть хронологічну задачу.

У 1969 р. в США розпочався експеримент зі створення відповідної мережі. Першу соцмережу було створено в 1995 р.

- Скільки років минуло із часу появи інтернету? Скільки років відділяє ці дві події?

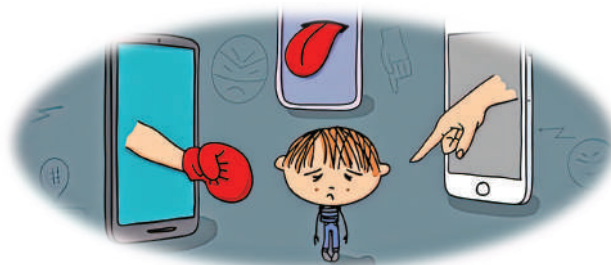

2. Дайте відповіді на запитання після обговорення.

- Коли ми оприлюднюємо інформацію про себе, ми справді хочемо, щоб про нас знали так багато?
- Що ми хочемо знати про інших, переглядаючи їхні профілі?

3. *Кібербулінг* — це цькування в інтернеті. Обговоріть у класі, що потрібно робити, якщо ви стали свідком такого ганебного явища. Дослухайтеся до порад дорослих.

4. Прочитайте казку вашого однолітка, учня 5 класу В. Подде.

Жили собі Лисиця та Лисеня. У них удома був комп'ютер з інтернетом. Лисеня дуже любило грати в різні комп'ютерні ігри. Та якось воно потрапило в халепу — його друзі з інтернету порадили гру «Синій кит». Лисеня почало виконувати небезпечні завдання, а невдовзі перестало спати вночі й почало час від часу кудись зникати. Якось його не було вдома цілу добу. Лисиця занепокоїлася і викликала поліцію. Лисеня знайшли на даху будинку. Добре, що поліція встигла вчасно й урятувала Лисеня. Більше воно ніколи не грало в невідомі ігри.

Будьмо обережні в інтернеті!

- Придумайте свою коротку казку про безпечний інтернет.

5. Складіть і запишіть у зошиті 2–3 речення зі словосполученням *булінг в інтернеті*.

§ 12

Пам'ятки історії як джерело історико-культурної інформації

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Яка різниця між історичними пам'ятками та пам'ятниками?
- ▶ Яку історико-культурну інформацію містять пам'ятки?
- ▶ Для чого увічнювати пам'ять про видатних осіб і події?
- ▶ Якими є головні установи, де зберігають пам'ятки?

- Розшифруйте ребуси. Що об'єднує ці поняття?

1. Яку інформацію мають історичні пам'ятки та пам'ятники?

Україна — держава з багатомілітичною історією. Якщо вам доводилося мандрувати країною, ви, певно, звертали увагу

на різноманітні *пам'ятки* історії та *пам'ятники*. Подекуди збереглися цілі вулиці або й квартали історичної забудови. Кожна епоха, кожне покоління залишили для нащадків цінні свідчення своєї діяльності. Таких «свідків» називають *пам'ятками історії*. Нині в Україні зареєстровано майже 130 тис. різноманітних пам'яток.

До таких пам'яток належать:

Археологічні пам'ятки (комплекси)

Культові споруди

Будівлі, споруди

Могильники, некрополі

Місця бойових дій

Важливу роль у збереженні пам'яті про минуле відіграють пам'ятники. Їх споруджують на честь видатних осіб, які зробили вагомий внесок у розвиток нації та країни. Також пам'ятники присвячують історичним подіям, аби закарбувати пам'ять про них у прийдешніх поколіннях. Різновидом пам'ятника є *пам'ятний знак* (стела, обеліск тощо).

Охорона та збереження історико-культурних пам'яток і пам'ятників — надзвичайно важлива справа, адже вони є частиною історичної пам'яті народу, зокрема знань та уявлень суспільства про наше спільне історичне минуле.

Пам'ятка історії — один із різновидів пам'яток культури, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям і діяльністю відомих людей, культурою та побутом народів.

Пам'ятник (монумент) — скульптурна споруда на честь видатної особи чи історичної події.

- Чи є на території вашого населеного пункту чи поблизу нього пам'ятки історії або пам'ятники? До якої групи пам'яток вони належать? Яким подіям чи діячам присвячені ці пам'ятники? Охарактеризуйте різницю між історичними пам'ятками та пам'ятниками.

2. Чому пам'ятки історії є свідками минулих часів?

Унікальною пам'яткою античної цивілізації на теренах України є *Херсонес Таврійський* — місто, засноване давньогрецькими колоністами понад дві з половиною тисячі років тому на узбережжі Чорного моря в Криму. Нині залишки міста включено до переліку пам'яток Світової спадщини ЮНЕСКО.

Назва «Херсонес» у перекладі з давньогрецької означає «півострів». Місто дійсно розташоване на невеликому півострові. *Таври* — це племена, які заселяли гористі території поблизу міста. Життя мешканців міста залежало від сільськогосподарської околиці (хори), де вирощували переважно виноград. Відомо, що в місті було прокладено найдавніший в Україні водогін із труб, виготовлених з обпаленої глини.

Херсонесити мали торговельні відносини із сусідами, яких греки називали *варварами*. Давні греки вважали варварами всіх, для кого грецька мова була нерідною. У людях вони цінували насамперед освіченість, про що свідчить те, що одним із шанованих «семи мудреців» (VI ст. до н. е.), згідно з деякими античними авторами, був скіф Анахарсіс.

Базиліка Херсонеса.
V ст. до н. е.

Руїни амфітеатру.
V ст. до н. е.

- Знайдіть на карті форзаца 1 місто, яке могло бути названо на честь Херсонеса Таврійського.

Також у Криму в м. Євпаторії розташована мечеть *Хан-Джамі*, за часів Середньовіччя — Гльозлев (у перекладі з татарської означає «джерело»). Будівництво мечеті розпочав у 1552 р. кримський хан Девлет-Гірей, а завершив у 1564 р. його спадкоємець Мегмет-Гірей. Згодом мечеть отримала назву Джума-Джамі (П'ятнична мечеть).

Храм має одинадцять куполів різного розміру довкола найбільшого центрального купола (11 м у діаметрі). Спочатку куполи були вкриті свинцем, а потім — залізом. Хан-Джамі — єдина багатокупольна мечеть у сучасній Європі.

Мечеть Хан-Джамі.
м. Євпаторія. 1564 р.

- Розгляньте екстер'єр та інтер'єр мечеті Хан-Джамі. Здійсніть віртуальну подорож та опишіть пам'ятку.

Території, які охоплюють ансамблі й комплекси історичних і культурних пам'яток, називають *історико-культурними заповідниками*. Один із них — «Гетьманська столиця», створений на базі комплексу пам'яток історії, пов'язаних із добою Гетьманщини. Батурин — колишню столицю Гетьманщини — було зруйновано за наказом російського царя після спроби на початку XVIII ст. відродити самостійність козацької держави. Це стало важким випробуванням для гетьма-

на *Івана Мазепи*. Один із комплексів заповідника — цитадель Батуринської фортеці — було відтворено у 2008 р. На території цитаделі знаходиться гетьманський будинок І. Мазепи.

- Прочитайте уривок з історичної поеми «Батуринський шлях» поетеси В. Фесенко. Яка доля спіткала величну столицю? Для чого сучасникам/сучасницям пам'ятати про ті події?

Цитадель
Батуринської фортеці.
Реконструкція 2008 р.

3. Навіщо створювати пам'ятники?

Для вшанування пам'яті видатних осіб і важливих історичних подій установлюють пам'ятники. Якщо скульптор хоче увіковічнити багатьох людей, він створює скульптурну групу. Якщо ж історичний діяч народився чи певний час працював у населеному пункті, то на відповідному будинку розміщують меморіальну дошку.

Щоб привернути увагу туристів, у багатьох містах установлюють мініскульптури, пошук яких перетворюється на захопливий квест.

Із часом пам'ятники можуть стати пам'ятками, адже мають історичну інформацію про події, яким присвячені. Водночас вони є культурним надбанням епохи, у яку їх спорудили. Так

§ 12. Пам'ятки історії як джерело історико-культурної інформації

сталося, зокрема, з тріумфальними арками, які встановлено в Європі з нагоди успішних військових кампаній.

- Розгляньте світлини (1–5). Охарактеризуйте, до якої групи пам'яток історії вони належать.

1

Пам'ятник кардиналу
Й. Сліпому.
м. Тернопіль

2

Пам'ятник Героям Небесної
Сотні. м. Хмельницький

3

Монумент
Незалежності. м. Київ

4

Меморіальна дошка О. Довженку.
м. Київ

Міська мініскульптура.
м. Ужгород

5

ВИСНОВКИ

Історичні пам'ятки та пам'ятники мають велике значення, адже вони — частина історичної пам'яті народу. Деякі пам'ятки належать до світової спадщини й охороняються міжнародними організаціями. Пам'ятки та пам'ятники є свідченнями подій вітчизняної історії, особистого внеску історичних діячів/діячок у розвиток суспільства. Вони є неоціненним скарбом для історичних досліджень. Важливо оберігати цю пам'ять про минулі епохи, передавати її прийдешнім поколінням.

Запитання та завдання

1. Складіть хронологічну задачу на основі інформації про мечеть Хан-Джамі. Розв'яжіть її.
- 2. Складіть речення зі словами та словосполученнями *пам'ятник, пам'ятки історії, історична пам'ять, сторінки минулого*.
- 3. Підготуйте 3–4 запитання до тексту параграфа. Пограйте в гру «**Історичний баскетбол**». Утворіть дві команди, пограйте «м'ячем»-запитаннями, які ви підготували.
4. Чому так важливо зберігати історичну пам'ять? Про які сторінки нашої історії ви б хотіли дізнатися більше?
- 5. За допомогою історичних довідників і мережі «Інтернет» підготуйте віртуальну мандрівку до однієї з пам'яток України, внесеної до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Про що саме з нашого спільного минулого вона може розповісти?
6. Дізнайтеся про історичного діяча/діячку вашого краю. Складіть текст меморіальної дошки, присвяченої цій історичній особі (*на вибір*).

МОЯ ГРОМАДА ТА ЇЇ ІСТОРІЯ

§ 13

Соціокультурна багатоманітність та соціальні цінності

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Що таке *соціум*?
- ▶ Яку структуру має суспільство?
- ▶ Як можна пояснити поняття «соціальна згуртованість»?
- ▶ Чому різноманітність є ресурсом?
- ▶ Як рівність допомагає реалізувати права людини?

- Розгляньте «хмару» слів. Як пов'язані між собою слова?

1. Поняття соціуму

Ми живемо в суспільстві людей — соціумі. Людина — соціальна істота, вона не може існувати та реалізуватися як особистість поза соціумом.

Суспільство складається з великих і малих груп людей зі спільними потребами, інтересами й симпатіями. Воно об'єднує людей різного віку, статі та національності. Суспільство розвивається на основі певних законів і має характерні ознаки, зокрема спільну територію, культурний розвиток, систему правил і цінностей, міцні зв'язки, існування протягом тривалого часу.

- Прочитайте текст.

У кожному трипільському поселенні проживали члени одного роду, які поділялися на великі сім'ї. Вони склалися з кількох поколінь родичів по батьківській лінії, а ті — з окремих сімей. Рід очолював старійшина, який керував господарським і суспільним життям. Кілька родів об'єднувалися в плем'я, а групи племен — у союз племен. Між союзами племен існували економічні зв'язки.

Кожне плем'я мало свою територію, що була його власністю та ділилася між окремими родами. Мова кожного племені відрізнялася від мови інших племен діалектом (*За Ю. Вовком*).

- Пригадайте, що ви знаєте про трипільців. Знайдіть у тексті підтвердження того, що в трипільців було сформоване суспільство. Про які форми об'єднання людей ви дізналися?

П. Калина. Трипільське поселення. 2015 р.

2. Соціальна структура. Соціальна згуртованість

Варто звернути увагу на те, що соціум є організованим, має певну **структуру** — складається з багатьох менших спільнот. До соціальних спільнот належать стани, класи, верстви, професійні, навчальні та вікові об'єднання.

Соціальна згуртованість відображає рівень солідарності та взаємозв'язку серед груп і членів цих груп у суспільстві. Соціальну згуртованість часто називають «*клеєм*», що об'єднує суспільство. Це поняття стосується відносин між різними суспільними групами, а також між людьми та владою. Слабкі зв'язки на будь-якому із цих рівнів можуть створити проблеми, спричинити конфлікти.

Соціальна згуртованість базується на добровільному рішенні людини брати участь у житті громади.

- Розгляньте зображення Великої печатки штату Кентуккі та прочитайте текст.

Велика печатка Співдружності — один із державних символів штату Кентуккі (США). Печатку було офіційно затверджено в грудні 1792 р. Відтоді її кілька разів змінювали. На сучасній печатці зображено двох чоловіків: один — в оленячій шкурі, другий — у світському костюмі. Чоловіки потискають один одному руки. По зовнішньому колу розміщений напис «Співдружність Кентуккі», а по внутрішньому — девіз штату: «Разом ми стоїмо, порізно — падаємо».

- Які групи американського суспільства уособлюють ці чоловіки? Як можна пояснити девіз штату? Наведіть приклади з прочитаних вами казок, які підтверджують цей девіз.

3. У чому ми всі рівні, хоча й різні?

- Перегляньте подані визначення. Які з них вам уже відомі? Наведіть приклади з використанням цих термінів.

Рівність — можливість забезпечити рівними правами й можливостями різні групи в суспільстві для задоволення їхніх потреб.

Різноманітність — існування в суспільстві різних цінностей і способів життя.

Полікультурність — співіснування різних культурних традицій у межах однієї територіальної спільноти.

Для кожного суспільства характерні певна система цінностей і способів життя. У деяких суспільствах перешкоджають утворенню різноманітності та дбають про те, щоб усі дотримувались однакових поглядів та однакового способу життя. Проте свобода жити обраним самостійно життям — один з основних аспектів прав людини. Іноді ці цінності конфліктують між собою. Часто це стосується релігійних спільнот. У минулому на релігійному підґрунті спалахували навіть війни. І нині трапляються релігійні конфлікти. За приклад віротерпимості цілком може слугувати Україна. У нас проживають і мирно співіснують представники різних релігій.

Україна — багатонаціональна держава, хоча більшість населення становлять українці. У країні мешкають також росіяни, білоруси, молдавани, угорці, румуни, поляки, словаки та ін. Загалом в Україні проживає понад 100 націй.

Існує поняття *корінні народи*, тобто народи, які сформувалися на цих землях. Насамперед це українці. Також до корінних народів України належать кримські татари, караїми та кримчаки, для яких історичною батьківщиною є Крим.

- Прочитайте про один із корінних народів України — караїмів.

Караїми — один із небагатьох корінних народів, батьківщиною якого є Україна. Нині в Україні їх налічують усього кілька сотень, а караїмська мова на межі вимирання. Караїми сповідують караїмізм, який поєднує одзнаки юдаїзму, християнства й ісламу. Існує кілька осередків компактного проживання караїмів: Євпаторія, Феодосія, Севастополь, Сімферополь, Бахчисарай, Галич, Луцьк, Київ, Харків, Львів. Найбільше караїмів проживає в Криму. Як і для кримських татар і кримчаків, Крим став прабатьківщиною для караїмів.

Українські караїми.
Світлина. 1910-ті роки

Календар кримських караїмів починає літочислення від створення світу (до християнського літочислення додається 3751 рік). День починаєть-

ся з вечора. Згідно з місячним календарем, яким користуються караїми, тривалість року становить 354 дні, 8 год і 48 хв. Новий рік настає наприкінці вересня. Головним днем тижня є субота.

В Україні пам'ятки караїмської культури зберігаються в Музеї галицьких караїмів. Також існує приватний караїмський музей у м. Феодосії з філією в м. Бахчисараї. У нашій державі діє тільки одна кенаса (молитовний будинок караїмів) — у м. Євпаторії. 1940 р. було відкрито караїмський етнографічний музей у м. Вільнюсі (Литва).

- Обґрунтуйте твердження, що національна та релігійна різноманітність забезпечують розвиток суспільства.
- Скільки років минуло із часу заснування етнографічного музею в м. Вільнюсі?

Здобуття освіти є одним із прав людини. Водночас освіта є основою для розуміння інших прав людини. У статті 28 Конвенції ООН про права дитини зазначено, що здобуття освіти є правом, а в статті 29 — що освіта має бути спрямована на «розвиток особи, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини в найповнішому обсязі».

Право на освіту має реалізуватися через надання рівних можливостей для всіх, незалежно від здібностей, раси, етнічної належності, релігії, статі, національності, соціального стану, класу або іншої ознаки. Крім того, така освіта, за визначенням Конвенції про права дитини, забезпечує повагу до гідності та фундаментальних прав учнів та учениць.

- Прочитайте заголовок та анотацію до статті. Якій суспільній проблемі вона присвячена? Чи є в описаній ситуації ознаки порушення прав людини? Обґрунтуйте відповідь.

ЮНІСЕФ: майже кожна друга дитина в Афганістані не ходить до школи

Причинами цього є не тільки проблеми з безпекою в країні, а й дефіцит учителів/вчительок і шкільної інфраструктури. Найгірша ситуація — у дівчат.

Через багаторічний внутрішній конфлікт і постійну загрозу безпеці громадян в Афганістані зросла кількість дітей, які не відвідують школу. Про тривожну статистику повідомляє Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), який опублікував відповідний звіт.

Школа для безпритульних дітей. м. Кабул (Афганістан).
Архівна світлина

ВИСНОВКИ

Суспільство — організована спільнота людей на певному етапі історичного розвитку. На різних етапах розвитку людства існували різні соціальні групи з різними ознаками та критеріями. Однією з найважливіших характеристик демократичного суспільства є *рівність*. Це означає, що кожна людина незалежно від віку, статі, релігійної та етнічної належності тощо має рівні права. Саме *рівність* — основа демократичного розвитку суспільства. Рівність означає втілення в життя ідеї справжньої поваги та цінування гідності людини.

Запитання та завдання

1. Назвіть основні поняття параграфа. Об'єднайте їх у тематичні групи «суспільство» і «цінності».
2. Як ви розумієте вислів: «Усі різні, усі рівні»? Попрацюйте в парах і візуально передайте зміст вислову. Презентуйте результати роботи класу.
3. Що таке *полікультурність*? Що необхідно для співіснування різних культур у полікультурному суспільстві?
4. Чи можна вважати демократичним суспільство, якщо в ньому немає рівності? Обґрунтуйте відповідь.
5. Поясніть, що означає *відповідальність*. Як ви розумієте словосполучення *бути відповідальним*?
6. Складіть 2–3 запитання до тексту параграфа, які розпочинаються зі слова *що*.
7. Дізнайтеся, які етнічні спільноти проживають в Україні. До яких із них належать ваші рідні?
8. Підготуйте до наступного уроку розповідь про походження та життя корінних народів — кримських татар і гагаузів (*на вибір*).

§ 14 Праця та господарство: колись і сьогодні

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Які традиційні заняття існували в українців та українок?
- ▶ У чому різниця між натуральним господарством і ринковим господарством?
- ▶ Що ви розумієте під професійним самовизначенням?
- ▶ Які винаходи змінили життя людини?
- ▶ Які наукові та освітні заклади сприяли розвитку української культури?

- Розшифруйте ребуси. Складіть кілька речень із розшифрованими словами.

1. Як змінювалися традиційні заняття українців/українок?

Господарська діяльність людини залежить від природних умов території, на якій вона живе, а також її взаємодії з природою та іншими людьми. Людина використовує землю і все, що на ній росте, багатство надр, воду, повітря. У процесі господарської діяльності люди вступають у відносини між собою з метою використання ресурсів для задоволення своїх потреб. Такі відносини називають *виробничими*. Розвиток суспільства — це водночас і ускладнення та урізноманітнення виробничих відносин.

Розглянемо, як розвивалася господарська діяльність на прикладі бортництва. *Бортництво* — український традиційний вид народного промисла, лісова форма пасічництва. Цей вид бджільництва існує на наших землях понад 1,5 тис. років. Для добування меду бортники спершу шукали бджолині сім'ї, що роїлися в дуплах лісових дерев, пізніше бджіл утримували в спеціально виготовлених колодних вуликах, які підвішували до дерев у лісі або розміщували в садибах.

З давніх часів мед і віск не тільки споживали й продавали, ними сплачували податки. Бортництво зумовило появу таких спеціальностей, як бортники, пасічники, воскобійники, медовари, свічкарі. На території України бортництво було розвинене на Поділлі, у Карпатах, на Полтавщині та на Поліссі. У XIX ст. бортництво витіснили сучасніші форми бджільництва.

Колодні вулики. Національний музей народної архітектури та побуту України. м. Київ. Сучасна світлина

Пам'ятник «Бджіліці-трудівниці». м. Тернопіль. Сучасна світлина

Перший у світі рамковий вулик винайшов у 1814 р. **Петро Прокопович** (1775–1850).

Він виготовляв вулики й випробовував їх, уважно спостерігаючи за поведінкою бджіл.

П. Прокопович створив в Україні найбільшу в світі пасіку — понад 10 тис. бджолиних сімей. У той час переважала колодна система бджільництва. Перш ніж забрати з вуликів мед, бджіл обкурювали. При цьому гинуло чимало бджіл.

Рамковий вулик був краще пристосований до кліматичних умов, його винайдення сприяло розвитку раціонального ведення бджільництва.

Пам'ятник
П. Прокоповичу.
м. Батурін.
Сучасна
світлина

Винахід П. Прокоповича започаткував вивчення медоносно-ї бджоли, сприяв розвитку в усьому світі *рамкової системи бджільництва*.

Нині наша держава посідає друге місце за обсягом продажу меду на світовому ринку. В Україні є понад 400 тис. пасічників.

- Як змінювалося бджільництво впродовж століть? Чому встановлюють пам'ятники бджолі? Яку користь приносять бджоли? Оцініть внесок П. Прокоповича в розвиток бджільництва.

2. Як відбувався перехід від натурального до ринкового господарства?

Заради отримання благ і задоволення власних потреб люди здавна здійснюють певні види господарської діяльності. Зважаючи на культурні, національні, релігійні й інші відмінності, умови проживання, потреби людей різняться.

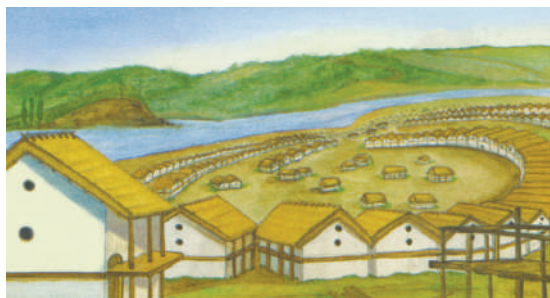
Щодня ви спостерігаєте, як хазяйнують ваші батьки, знайомі, допомагаєте їм. Це — щоденна економічна діяльність людини. У різні епохи види господарювання відрізнялися, отже, задоволення потреб людини відбувалося за різних економічних умов.

- Ознайомтеся з тлумаченням понять «натуральне господарство» та «ринкове господарство». Розгляньте подані ілюстрації (с. 94). Визначте, до якої форми суспільного виробництва належав спосіб господарювання людей.

Натуральне господарство — тип господарства, за якого продукти праці виробляють для задоволення власних потреб, а не для продажу.

Ринкове господарство — господарство, за якого вироби призначені для продажу на ринку й обміну за допомогою грошей.

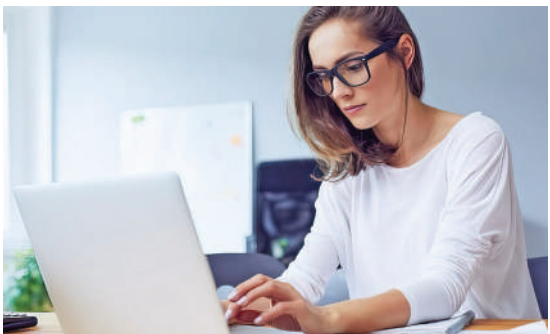
Майданецьке поселення.
Реконструкція

Представники трипільської археологічної культури жили у великих поселеннях — протомістах. Вони займалися землеробством, вирощували збіжжя, утримували свійських тварин. Їхнє виживання залежало від того, що вони виростили.

Цукроварня Терещенків.
Початок ХХ ст.

Наймані робітники — жителі міста — працювали на заводах і фабриках. Їхня робота пов'язана з певним видом діяльності. Отримували заробітну плату один раз на тиждень.

Офісна робота. *ХХІ ст.*

Сучасна працівниця офісу мешкає в місті. Отримує заробітну плату на банківську картку. Любить подорожувати.

Основа натурального господарства — землеробство та домашня промисловість. Наприклад, селянська родина займалася землеробством, скотарством, виготовленням одягу, взуття, будівництвом житла тощо. Для натурального господарства характерна ручна праця, тобто всі основні види робіт виконують за допомогою простих знарядь праці.

Під ринковим господарством розуміють таку організацію праці людей, коли господарства спеціалізуються на виготовленні того чи того продукту з метою його продажу або обміну на ринку. Причиною появи товарного виробництва є **суспільний поділ праці і приватна власність**. Товарне виробництво почало зароджуватися, коли між племенами виник природний поділ праці, зумовлений природними та кліматичними умовами. Унаслідок утвердження товарного виробництва утворилися своєрідні території, де час від часу виникав надлишковий продукт, яким обмінювалися.

3. Як визначитися з професією?

Професія — це трудова діяльність, яка потребує певних знань і вмінь. Професія пов'язана з господарською діяльністю людини та поступовим її вдосконаленням — люди стають **фахівцями** в певній професії. Професії виникли в результаті суспільного розподілу праці, коли людина вже не могла самотужки виробляти все необхідне для свого життя.

Наприклад, у XIV–XV ст. в містах почали функціонувати ремісничі центри з певними спеціальностями. Ремісники досягли високого рівня майстерності у виплавленні металів, виробництві тканин, обробленні золота й срібла. Товари виробляли в майстерні, розташованій на першому поверсі помешкання ремісника. Один майстер виготовляв усе від початку й до кінця вручну за допомогою простих знарядь праці. Майстерня була водночас і крамницею, де ремісник продавав свої вироби. Отже, він був і основним робітником, і власником.

Поділ праці — виокремлення та закріплення різних видів діяльності за окремими людьми або групами людей.

Фахівець — людина, яка володіє спеціальними знаннями й навичками в певній галузі, має певну спеціальність, майстер своєї справи.

Із часом почали виникати *цехи* — організації ремісників однієї спеціальності в межах одного міста, створені з метою усунення конкуренції (захисту виробництва та прибутків) і взаємодопомоги.

- Розгляньте ілюстрації (1–3). Що об'єднує зображених людей? Чи можна вважати їх фахівцями певної професії?

1 Німецькі ковалі.
XIV ст.

2 Цех кравців.
Німеччина. XVI ст.

3 Японські стрільники. XVI ст.

В епоху індустріалізації кількість робітничих професій зростає. Завдяки науково-технічному прогресу почали розвиватися професії сфери послуг, а також ті, що пов'язані з поширенням інформації. У сучасному світі існує орієнтовно 40 тис. професій, однак їхня кількість постійно змінюється.

Однією з основних складових успішності людини, усвідомлення цінності в соціумі є професійний вибір. Процес *професійного самовизначення* досить складний, на нього впливають різні чинники. Людина усвідомлює не тільки те, чого вона хоче досягти в майбутньому, а й те, що саме потрібно для цього зробити. Отже, це не тільки мрії про майбутнє, а й формування прагнень і щоденні зусилля для їхньої реалізації.

- Запишіть у зошит професії ваших рідних. Про які ще професії ви знаєте? Яку з них ви хотіли б мати в майбутньому? Поясніть чому. Як ви вважаєте, чи змінюватимуться ваші професійні вподобання надалі?

4. Як винаходи змінюють життя людей?

Завдяки працелюбності та прагненню пізнати світ наші предки робили важливі відкриття. Людство пройшло шлях від перших примітивних знарядь праці, опанування вогню та металів, створення колеса й плуга до винайдення машин і механізмів, електричного струму, підкорення інформаційного та космічного простору.

- Про які наукові винаходи ви чули, а про які хотіли б дізнатися? Кого називають винахідниками? Прочитайте тексти про минулі та сучасні наукові досягнення. Як вони змінили життя людини?

Як було колись? Уявіть, що ви знаходитесь біля водойми і вам треба перебратися на протилежний бік. Якщо це невелике озеро, його можна обійти. А якщо це річка? Треба зробити засіб для пересування по воді. І що це буде? Ні, зовсім не моторний човен.

Давній човен

Спочатку це був звичайний необроблений стовбур дерева. Люди помітили, що він хоча й занурюється трохи у воду, але не тоне. Потім вони здогадалися зв'язати разом кілька колод — вийшов пліт. А ще комусь спало на думку видовбати в колоді заглиблення. Так з'явилося каное. Перше каное виготовили на території Нідерландів за допомогою сокири понад 80 тис. років тому. У районах, де росло мало дерев, на дерев'яний каркас натягували шкуру тварини або обклеювали каркас іншими матеріалами, використовуючи смолу. Такі човни були безвесельні, і люди гребли руками. Пізніше почали використовувати довгі жердини, а потім з'явилися весла й вітрила.

А що відбувається тепер? Окрім невеликих човнів, люди використовують великі кораблі. Для перевезення вантажів у контейнерах — контейнеровози, пасажирів — лайнери, нафти й газу — танкери та газозовози, сипучих продуктів — балкери. Саме на кораблях перевозять найбільше сировини й товарів. Також існують науково-дослідні, військові та підводні човни.

«Гармонія морів» —
найбільший круїзний
лайнер у світі

Найбільший сучасний контейнеровоз завдовжки 400 м, а завширшки 60 м, найбільший лайнер може вмістити 6680 пасажирів і 2200 членів екіпажу. Довжина найбільшого у світі балкера становить 362 м. А на запитання: «Хто зробив перший човен?» — сміливо можна відповісти: «Давня людина». Натомість сучасні човни та кораблі — це результат розвитку й удосконалення чудової первісної ідеї.

5. Як освіта й наука забезпечують розвиток суспільства?

Освіта завжди відігравала важливу роль у суспільстві. Завдяки їй люди передають культурні надбання від покоління до покоління. Не менш важливою є наукова діяльність, спрямована на здобуття нових знань про природу й суспільство. Без науки неможливий розвиток різних сфер життя людини.

Перший освітній заклад, подібний до школи, з'явився у Львові в 1586 р. й був заснований Львівським братством. Поступово таких шкіл ставало більше. У братських школах, як їх називали, дітей навчали рідною мовою. Крім грамоти, вони опановували арифметику й іноземні мови.

Чи думали ви про те, що буде після того, як ви закінчите школу? Чи потрібно продовжувати вчитися? То що ж таке вища освіта й для чого вона потрібна?

- Прочитайте уривок з оповідання І. Франка. Сформулюйте власну думку про призначення школи.

«Учитель Міхонський повчає Бориса Граба:

— Власна думка! Власна духовна праця, ось у чім властива ціль гімназії! — повторяв він не раз. — Ти думаєш один із другим, що та латина, грека, фізика чи математика, логіка чи психологія, що ми тут з тобою переробляємо, придасться тобі потім у житті на щось?

... Головна річ у тім, аби ви навчилися використовувати власні думки. Знаєте, як мала дитина вчиться зразу дивитися очима, потім хапати руками, а нарешті ходити ногами та говорити. Так і гімназія вчить вас володіти духовними ор-

ганами, розвиває пам'ять, систематичність і критичність. Оце — мета гімназії. Гімназія — це та ж гімнастика, лише на широкій духовній основі. Щоб ти, пройшовши її, був підготовлений до всякої праці чи науки, що має заповнити твоє життя. Аж там, за дверима гімназії, почнеться те, що має придатися тобі в житті, правдива наука. Тут усе лише гімнастика, формування здібностей, а з них найвища, найдорожча — здібність власного думання».

У сучасній Україні вищу освіту надають сотні навчальних закладів: інститути, університети, академії тощо. Фах можна здобути в професійно-технічних училищах, коледжах і технікумах. На рівні загальної середньої освіти функціонують початкові школи, гімназії, ліцеї. Із 2018 р. в системі шкільної освіти розпочалися реформи. Утілюється в життя концепція «Нова українська школа», яка забезпечує сучасні підходи до змісту освіти з урахуванням потреб учнів/учениць.

ВИСНОВКИ

Розвиток людства пов'язаний із веденням господарства з метою задоволення власних потреб. Майже все, що нас оточує, є результатом *людської праці*. Праця допомагає розкритися потенціалу кожної людини, досягти мети. Це один із чинників виробництва, що забезпечує створення *матеріальних і духовних благ*. Найвагоміші результати праці людини — це *наукові відкриття*, які неможливі без відповідної освіти та наукових знань.

Запитання та завдання

1. Уявіть себе жителем/жителькою одного з давніх поселень. Яким із видів господарювання ви надасте перевагу? Обґрунтуйте відповідь. Поясніть, як потреби людей у минулому були пов'язані з їхнім життям.
2. У чому різниця між *натуральним* і *ринковим* господарством? Наведіть приклади.
3. Чому ремісники об'єднувалися в спільноти? Чи можна ці спільноти вважати професійними? Обґрунтуйте відповідь.
4. Що ви дізналися про розвиток освіти? У чому, на вашу думку, значення братських шкіл? Які наукові відкриття сприяють розвиткові людської спільноти?

5. Уявіть, що вам 21 рік і ви хочете отримати престижну роботу. Які професії, на вашу думку, будуть популярні в майбутньому?

6. Сформулюйте до тексту 4–5 запитань, які розпочинаються словами *хто, що, де, як, коли*, а також 2 запитання зі словом *чому*.

7. Проведіть дослідження, які вищі навчальні заклади є у вашому регіоні. Які з них найпопулярніші серед студентів? Який фах/професію можна в них здобути? Поділіться своїми думками в класі.

8. З'ясуйте, які винаходи українських учених змінили побут людей. Підготуйте презентацію.

§ 15 Про що можна дізнатися з назв рідного краю

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Що таке *історія рідного краю*?
- ▶ Що приховують місцеві географічні назви?
- ▶ Як змінювалося життя людей у селах і містах упродовж історії?
- ▶ Чим відрізнялися заняття людей у селах і містах в різні часи?

- *Що об'єднує на ілюстрації подані вказівники? Як ви вважаєте, чи мають ці назви власну історію? Які таємниці вони можуть приховувати?*

1. Що таке велика та мала Батьківщина?

Поняття *Батьківщина* використовують для пояснення назви рідної країни, а *батьківщина* у вужчому розумінні — для пояснення місця народження. Тобто *велика* Батьківщина — Україна, держава українського народу, а *малою* батьківщиною ви можете вважати край, село/місто, де ви народилися.

- Прочитайте подані висловлення українських поетів/поетес і прислів'я. Визначте, у яких випадках ідеться про країну, а в яких — про рідний край. Як ви розумієте, що таке патріотизм?

«Кожному мила своя сторона».

Григорій Сковорода

«Шматок землі, ти зवेशся Україною.

Ти був до нас. Ти будеш після нас».

«В дитинстві відкриваєш материк,
котрий назветься потім — Батьківщина».

Ліна Костенко

«Свою Україну любіть.
Любіть її... Во врем'я люте.
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть».

Тарас Шевченко

«Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її вічно живу і нову
і мову її солов'їну».

Володимир Сосюра

«Вітчизна — це не хтось і десь,
Я — теж Вітчизна».

Іван Світличний

«Задля батьківщини треба жертвувати навіть славою».

Латинське прислів'я

- Розгляньте дитячі малюнки, визначте, який із них присвячений рідному краю, а який Батьківщині-Україні. Чи брали ви участь в конкурсах малюнків? Що вас спонукало до цього?

Дитячі малюнки

Учені часто досліджують регіональну історію. Ми з вами вже з'ясували, що така історія ще називається *локальною*. Існує навіть спеціальна навчальна дисципліна — *історичне краєзнав-*

ство. Що ж досліджують історики-краєзнавці? Насамперед вони досліджують історичні події, які відбувалися на території краю, місцеві пам'ятки історії та культури. Зазвичай дослідник/дослідниця з'ясовує походження місцевих назв, вивчає дослідження етнографів, ознайомлюється із сімейними архівами, фотоальбомами, кіно- та відеоматеріалами, спогадами свідків подій, використовує власні спостереження.

2. Які свідчення про минуле містять географічні назви?

З'ясуймо, про що можуть розповісти назви населених пунктів (міст, сіл), географічних об'єктів (річок, озер, морів) тощо. На сторінках давніх літописів або в історичних картах нам трапляється чимало назв, які допоможуть пізнати минуле. Що повніша інформація, то глибшими стають наші знання про об'єкт дослідження.

В історичному краєзнавстві важливу роль відіграють польові дослідження.

- *Пригадайте, де ще використовують польові дослідження для пізнання минулого.*

Велике значення має пояснення походження географічних назв. Немає жодної назви, яка б виникла випадково, кожна з них має певний зміст. Походження деяких назв пояснити просто, наприклад Івано-Франківськ чи Дніпро. Складніше пояснити походження назв Фастів і Тульчин. Проте і в таких випадках існує пояснення. Зазвичай існує кілька припущень щодо того, як виникла назва. Потрібно також пам'ятати, що впродовж історії географічні назви могли змінюватися, іноді й кілька разів. Тому так важливо з'ясувати саме первісну назву та повернути її, адже за кожною назвою прихована маленька, але від того не менш важлива сторінка нашої історії.

Історія навколо нас. За легендою, місто Львів було названо на честь сина князя Данила Галицького Лева. Ім'я Лев походить від латинського слова *leo*, що в перекладі означає «лев». Український варіант цього імені — Левко. Проте гостям міста розповідають іншу легенду про походження назви міста.

- *Прочитайте легенду.*

«Коли Львова ще не було, на його нинішній території можна було знайти тільки невеличкі поселення, заховані серед гір, які захищали людей від набігів ворога.

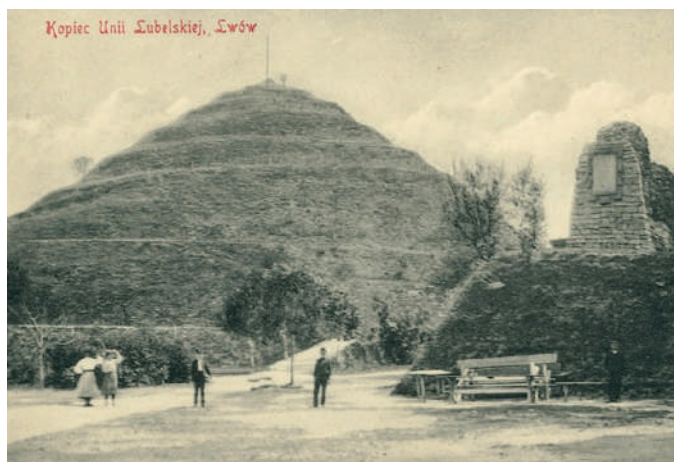
Густі ліси також завжди допомагали — тут можна було й полювати, і прогулятися, і заховатися в разі небезпеки. Тож ніхто й гадки не мав, що в лісі є чого боятися.

Та невдовзі селяни помітили, що в лісі почали зникати люди. Виявилось, що сміливців, котрі гуляли в лісі, підстерігав лев і затулював до своєї печери, з якої ніхто не повертався.

Один хоробрий лицар пообіцяв убити хижака. Він попросив зробити йому такі міцні меч і лати, щоб їх не можна було зламати або зігнути.

День і ніч працювали ковалі, але марно. Здавалося, що зла доля невідворотна. Про цю біду дізнався мандрівник, який заблукав. Він сказав, що знає, як зробити обладунки міцними. Чоловік порадив, щоб дівчата вкололи голками мізинці та крапнули на обладунки. Ковалі дослухалися до його поради — і левові ікла й пазурі нічого не змогли зробити із зачарованими обладунками. Лицар убив лева.

Відтоді гору, на якій це сталося, називають Лєвовою горою, а місто, що постало під горою, — Львовом».

Лєвова гора.
Світлина. 1925 р.

- Як ви вважаєте, яка з версій походження назви міста реалістичніша? Поясніть чому.

3. Яким було життя в селі та в місті?

З давніх часів наші предки жили в поселеннях, які називали *селами*. Вони виникали поблизу річок або доріг, на водо-

Село — населений пункт, більшість мешканців якого займається сільськогосподарською працею.

ділах у гірських районах. Потопаючи в зелені, із церквами, вітряками, вибіленими хатками під солом'яними стріхами, села надзвичайно привабливі, вони були своєрідною національною ознакою України. Згодом хати почали будували в один ряд уздовж річок чи доріг, пізніше поширилася вулична забудова, яка існує і донині. Багатодвірні поселення з'явилися в Україні в XIV ст.

Основним видом господарювання було землеробство. Ґрунт обробляли плугом, у який запрягали волів. Поля засівали вручну, а врожай збирали за допомогою серпів і кіс, молотили ціпом.

- Прочитайте опис української хати, зроблений французьким лікарем, який працював на Київщині на початку XIX ст.

«Загалом у селах будинки невеликі, у них рідко буває більше однієї кімнати, перед якою є сіни, з другого боку від сіней — комора без вікон. У кімнаті завжди є піч, димар якої рідко роблять із цегли. Зазвичай його плетуть із лози й обмазують ізсередини та зовні глиною. Цей димар виводить дим на дах. Але в багатьох хатинах дим проходить під дахом і крізь нього, і хоча пожеж трапляється небагато, однак така небезпека існує, тим більше, що мешканці часто залишають димоходи необмазаними. До того ж піч топиться весь час для випікання хліба, для щоденного приготування їжі, через що влітку в хатах буває нестерпно жарко. Мешканці, особливо літні люди й діти, мають звичку спати на печі, коли настає холодна пора; якщо хтось захворів, їх теж кладуть на піч. Тіснота в будинках шкідлива для здоров'я та призводить до захворювань, а надто коли в тісному приміщенні живе кілька сімей, особливо взимку, коли тут знаходяться також телята, кози й вівці...» (Д. П. де ля Фліз «Етнографічний опис селян Київської губернії»).

- Розгляньте світлини українських хат із різних регіонів. Чим вони відрізняються? Із чим це, на вашу думку пов'язано? Що в них спільного? Яку роль у хаті відігравала піч? Чому? За описом хати та за ілюстраціями складіть коротку розповідь про селянське житло тих часів.

Гуцульська хата. Початок ХХ ст.

Селянське обійстя на Київщині. Початок ХХ ст.

До кінця ХVІІІ ст. **містом** вважали укріплене поселення. У ті часи міста й містечка залишалися дрібними поселеннями. Окрім ремесла й торгівлі, жителі міст займалися також сільським господарством. Це робило села та міста подібними. У ХІХ ст. кількість міст зростає й жителів у них побільшало. Вони працювали на мануфактурних виробництвах. Міста стали осередками соціально-економічного, освітнього, культурного та релігійного життя.

- Розгляньте ілюстрації (1–2). Назвіть кілька ознак, які свідчать, що на світлині й картині — міста.

м. Львів. Світлина. ХІХ ст.

Є. Крендовський. Полтава. ХІХ ст.

Місто — значний за територією і кількістю будинків населений пункт.

- *Яке із зображених міст майже не відрізнялося від села? Чи можна визначити, яке з міст було засновано раніше? Обґрунтуйте відповідь.*

ВИСНОВКИ

Особлива роль в історичних дослідженнях належить *історичному краєзнавству*. Надзвичайно важливе значення має *походження географічних назв* (населених пунктів, річок та інших водойм, гір). Основними типами населених пунктів в Україні були й залишаються *села й міста*. Упродовж історії життя їхніх мешканців зазнало кардинальних змін.

Запитання та завдання

1. Що досліджує історичне краєзнавство? Чому так важливо вивчати історію рідного краю? Як пов'язані історія рідного краю та історія Батьківщини? Що приховують географічні назви та з якою метою їх потрібно досліджувати? Чому навколо міст XVIII–XIX ст. вже не існувало укріплень?

2. Розгляньте подану репродукцію картини. Опишіть традиційне вбрання українських селян і селянок XIX ст.

К. Трутовський. Весільний викуп. 1881 р.

3. Які назви у вашому рідному місті (селі) зберігають пам'ять про історичні події?

4. Складіть 2–3 речення, у яких порівняйте життя в селах і містах XIX ст.

5. Якщо ви проживаєте в місті, то з'ясуйте назви вулиць. На честь яких видатних людей чи на згадку про які події вони названі? Можливо, у вашому місті є назви вулиць, які мають давнє походження. З'ясуйте походження цих назв.

Якщо ви мешкаєте в селі, дізнайтеся про походження кількох географічних назв (річка, озеро, урочище тощо). Підготуйте короткі повідомлення до наступного уроку.

Зверніться по допомогу до рідних або близьких людей.

6. Прочитайте уривок з «Етнографічного опису селян Київської губернії» Д. П. де ля Фліза.

«Їжа селян майже однакова як улітку, так і взимку. Вони вживають хліб житній, гречаний або ячмінний, зрідка пшеничний... Борщ готують із салом або зі свининою, капустою, буряком, улітку із щавлем і з іншими овочами. Зрідка селяни їдять яловичину, частіше свинину, баранину або птицю... вони споживають багато картоплі, яку вирощують всюди, особливо на піщаних ґрунтах, а також ячмінну, гречану, пшоняну каші та галушки, які готують із житнього, пшеничного або іншого борошна, яєць, молока й сиру.

Під час постів, яких селяни суворо дотримуються, вони заправляють їжу олією з конопель, ріпи або льону. Заможніші селяни вживають солону або сушену рибу, за якою багато хто їздить на Дон, щоб придбати для себе або на продаж.

Горіхи, бобові, кукурудза, часник, цибуля, свіжі або солоні огірки також входять до складу їхньої їжі. Хліба та іншої їжі загалом багато, і вони доброякісні.

Фруктові дерева трапляються тільки в деяких селах, їх небагато, та й не помічено, щоб уживання фруктів якось впливало на здоров'я селян. Вони збирають переважно плоди диких груш... Усюди в лісах ростуть гриби».

- Чи залежить здоров'я людини від її харчових звичок? Чому? Дізнайтеся за допомогою інтернет-джерел або довідкової літератури, яким був раціон харчування жителів у вашій місцевості в давнину. Порівняйте його із сьогоденням. Коли, на вашу думку, раціон харчування був здоровішим?

§ 16 Роль громади в житті людини

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Для чого утворюють громади?
- ▶ Як громада впливає на життя людей, громадян, державу?
- ▶ Що таке *врядування*?
- ▶ Що означає *бути здоровим і почуватися безпечно в громаді*?
- ▶ Як взаємопов'язані сучасна громада та звичаї предків?

- Розшифруйте кросворди. Складіть кілька речень із розшифрованими словами.

1. Що таке громада?

Зміни в суспільстві не відбуваються без участі них в людей. Кожний/кожна громадянин/громадянка має брати активну участь у житті громади: усвідомлювати проблеми, докласти зусиль для їхнього вирішення.

Що ж таке **громада**? Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування», це жителі, що постійно проживають у межах села, селища, міста, які є самостійною адміністративно-територіальною одиницею, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Єдність та ефективність діяльності громади залежить від її основної складової — людини. Ставши частиною громади, людина відчуває зворотний зв'язок із нею, водночас громада перетворюється на дієву силу — **спільноту**, яка впливає на життя людини, суспільства та держави.

- Розгляньте ілюстрації. Наведіть приклади спільнот, з якими ви тісно взаємодієте. Що їх об'єднує?

У школі

На прогулянці

На спортивному майданчику

Під час фотосесії

Ваш клас — це соціальна група, у якій є однокласники й однокласниці, лідери й лідерки, правила та вимоги. Необ-

Громада — добровільна самоврядна територіальна організація.

Спільнота — об'єднання людей із спільними умовами життя, метою та інтересами.

хідно звернути увагу на те, як пов'язані права, правила й обов'язки у вашій спільноті.

- Пригадайте правила, яких ви дотримуєтесь у вашому класі. Сформулюйте, що ви вважаєте правами кожної особи (зокрема, учителя/вчительки) у вашому класі. Які обов'язки забезпечують повагу до цих прав?

2. Яку роль відіграють громади в житті людини?

Кожна громада складається з різних спільнот, які впливають на неї. Водночас вони відчують її вплив. Завдяки громаді людина долучається до життя суспільства й відіграє в ньому певні соціальні ролі та виконує функції, забезпечує реалізацію своїх інтересів. Це — двір, село, селище, мікрорайон, район міста, місто. Аби мешканці відчули себе громадою, їм необхідна спільна діяльність для вирішення спільних проблем.

У громаді в людини формується система цінностей і ставлення до питань соціального життя, вона вчиться їх вирішувати разом з іншими членами громади. Саме в громаді виховується відповідальність за спільну справу. Громада вирішує конкретні проблеми, зокрема транспортні, екологічні, проблемами дозвілля, освіти тощо.

З метою вирішення тих чи тих проблем громада використовує не тільки фінансові ресурси, а й потенціал людей.

3. Як громадяни можуть вирішувати проблеми у своїй громаді?

- Прочитайте витяг із Конституції України. Складіть схему за алгоритмом: хто — що — де — що саме. Яке право гарантує громаді Основний Закон держави?

Конституція України (1996)

«Стаття 140. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України...

Місцеве самоврядування покликане здійснювати ефективно та результативно управління містами, селами, селищами. Це процес поєднання влади й відповідальності у суспільстві, тобто самоврядування включає взаємовідносини між владою та громадою. Прозорий процес ухвалення рішень із залученням усіх членів громади називають урядованням».

Хто може вирішувати проблеми в громаді? У кожному місті чи селі є люди, які мають ідеї щодо покращення життя громади. Вони можуть впливати на рішення влади. Треба пам'ятати, що важливою складовою успішного розвитку суспільства є активна участь молоді.

Ефективне врядування полягає у відкритості й прозорості ухвалення рішень органами державної влади та місцевого самоврядування, підзвітності громадянам і **громадській участі**, тобто широкому залученню громадян і громадянок до прийняття рішень.

- Прочитайте опис ситуації. Яку позицію висловили жителі громади? Чиї інтереси врахувала місцева влада? У яких заходах, організованих у громаді для покращення життя, ви могли б узяти участь?

Реклама часто-густо буває нав'язлива, а подекуди навіть спричинює фізичний дискомфорт. У місті П. жителі багатоквартирного будинку постійно потерпали через гучну відеорекламу великого універмагу.

Проблему можна вирішити через орган місцевої влади, адже зовнішня реклама належить до сфери їхньої компетенції. Жителі звернулися до місцевої влади з колективним зверненням. У встановлений законом термін місцева влада розглянула звернення, перевірила викладені в ньому факти й ухвалила рішення на користь мешканців багатопверхового будинку, про що повідомила громадян.

Україна приєдналася до започаткованої Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) усесвітньої ініціативи «Громада, дружня до дітей та молоді», яка допомагає місцевій владі впроваджувати механізми захисту інтересів дітей і молоді.

Інфографіка ініціативи ЮНІСЕФ

Логотип ЮНІСЕФ

- Які права дитини ЮНІСЕФ вважає першочерговими?

4. Що таке турбота про здоров'я та безпеку?

- Порівняйте поняття «здоров'я» і «безпека». Що їх об'єднує?

Здоров'я — стан тілесного, душевного та соціального благополуччя людини, а також здатність швидко адаптуватися до зміни зовнішніх і внутрішніх умов існування.

Під **безпекою** розуміють відсутність загроз важливим інтересам людини: її життю, здоров'ю та добробуту. Безпека належить до базових людських потреб. Якщо людина не відчувається безпечно, вона не може належно дбати про соціальні та духовні потреби. Натомість навіть мінімальне відчуття безпеки викликає прагнення до соціальних зв'язків.

Варто пам'ятати, що безпека людини залежить не тільки від її поведінки, а також від кількості й сили загроз у суспільстві (*національна безпека*) і від безпеки всього людства й біосфери загалом (*глобальна безпека*). Ці чинники визначають сучасну концепцію проблем безпеки.

Задоволення зазначених потреб підвищує рівень соціальної безпеки в громаді. Адже в такому разі особисті інтереси людини збігаються з інтересами соціального оточення та підтримуються ним.

Як осередок безпечного й сприятливого для здоров'я середовища, розглянемо заклад освіти, у якому набувають досвіду взаємодії, вирішення різноманітних питань, прийняття рішень і відповідальності за них, а також активної участі в громадській діяльності.

- Розгляньте модель зразкової школи. З яких компонентів вона складається? Які потреби учнів/учениць задовольняє школа? Намалуйте в зошиті схему за цією моделлю. Заповніть її.

Найвищою потребою людини є духовний розвиток, який спонукає її дбати не тільки про безпеку свою та близьких, а й про безпеку прийдешніх поколінь і всього живого на Землі.

- За допомогою QR-коду (рекомендовано для використання в школі) прочитайте «Притчу про мудреця та метелика». Як ви розумієте вислів: «Усе в наших руках — і здоров'я, і навчання, і повага друзів»?

5. Як колись проводили вільний час?

Однією з форм осінньо-зимових розваг були *вечорниці*, що розпочиналися зазвичай пізньої осені, найчастіше на Покрову (14 жовтня). На вечорницях розповідали казки, співали, у вихідні дні ще й танцювали. Дівчата і хлопці сходилися вечорами до якоїсь хати, про що домовлялися заздалегідь. За гостинність усі намагалися віддячити господарям: несли хліб, пшоно, борошно, картоплю, а також дрова. По особливому вони віддячували господині на свято Василя (14 січня), коли молодь гуртом приходила з гостинцями (хлібиною, шматком сала), вона ж усіх приймала та пригощала.

Дівчата на вечорницях пряли, шили сорочки, вишивали рушники. Уявіть, як радісно й весело працювати в молодіжному гурті — з піснями та сміхом, під розповіді різних бувальщин і небилиць. За поведінкою молоді стежила господиня хати.

В. Тропінін. Пряля.
1820 р.

ВИСНОВКИ

Громаду характеризують спільні дії, певні стосунки, цінності та правила. Діяльність громади пов'язують із місцевим самоврядуванням, це один із основних компонентів відносин між громадянином, суспільством і державою. Завдяки громаді люди беруть участь у житті суспільства, відіграють у ньому певні соціальні ролі та виконують функції, забезпечують реалізацію своїх інтересів. Основними потребами людини є *здоров'я* та *безпека*, без яких неможливо задовольнити потреби. Діяльність громад часто була пов'язана з традиціями українського народу.

Запитання та завдання

1. За даними ЮНІСЕФ, кожна п'ята дитина у світі живе в умовах нестачі питної води. Яка ситуація із забезпеченням якісною питною водою у вашому селі чи місті? Складіть для себе перелік правил, які допоможуть економити воду.

2. Як ви можете долучитися до вирішення проблем вашої громади? Виберіть, якому з об'єктів ви хотіли б допомогти. Поясніть, чому.

3. Розкажіть, як облаштований двір вашого будинку чи зона відпочинку в селі. Чи є там місце для активних ігор дітей та підлітків? Що ви змінили б на ігровому майданчику?

4. Подумки пройдіть шлях від вашого будинку до школи. Як ви вважаєте, чи є на ньому місця потенційної небезпеки? Чи можна їх виправити та як саме? Спільно розробіть правила безпечних прогулянок.

5. Поясніть, як ви розумієте вислів: «Діти — серце громади». Зробіть електронний фотодайджест, щоб його проілюструвати.

6. Визначте складові здорового способу життя. Створіть власну формулу здорового способу життя.

7. Зробіть мінідослідження про традиційні свята родини, громади, регіону (на вибір). Проведіть його презентацію в класі.

§ 17

Як людина впливає на довкілля

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Як людина впливає на довкілля?
- ▶ Чи можна вважати сталий розвиток задоволенням потреб громади?
- ▶ Що таке екологічний слід?
- ▶ У чому важливість енерго- та ресурсозбереження?
- ▶ Чому потрібно охороняти навколишнє середовище?

- Розгляньте подані ілюстрації (1–2). Як ви вважаєте, якій темі вони присвячені?

1. Як людська діяльність впливає на довкілля?

Людство — частина живої природи. Природа забезпечує людині засоби для існування. Господарська діяльність людини впливає не тільки на природу, а й на саме життя людини. З історії відомо, що людина, на жаль, не завжди розумно використовувала й використовує природні скарби планети. Швидке та неконтрольоване зростання населення земної кулі, величезна кількість відходів людської діяльності, що забруднюють повітря, воду й ґрунт, виснаження природних ресурсів призвели до екологічної кризи глобального масштабу. Її основними проявами є зникнення певних видів рослин і тварин, а також кліматичні зміни.

Поведінка людей може бути для природи як конструктивною, так і руйнівною.

- Прочитайте текст. Що таке поведінка? У чому вона виявляється? Як впливає руйнівна поведінка людини на навколишнє середовище? Наведіть приклади з тексту.

Коли в Мозамбіку (Африка) спалахнула тривала **громадянська війна**, її жертвами стали не тільки люди, а й слони. За роки війни кількість слонів у Національному парку «Горонгоса» скоротилася на 90%. Водночас сталася ще одна несподівана подія: біологи помітили, що деякі слони народжуються без бивнів. Учені проаналізували, що зі збільшенням випадків браконьєрства в Африці зростала кількість слонів без бивнів. Можна зробити висновок, що заради виживання у тварин почала змінюватися ДНК.

У природі все взаємопов'язано. На перший погляд може здатися, що відсутність бивнів не так уже й критично, однак вони відіграють важливу роль у житті не тільки слонів, а й усієї екосистеми савани. За допомогою бивнів слони обдирають кору з дерев, видобувають з ґрунту корисні для організму мінерали, риють землю, аби дістатися до підземних джерел. Якщо їх немає, змінюється поведінка слонів, зокрема не потрібно звалювати дерева, бо немає чим обдирати з них кору.

Самиця слона
без бивнів

Мешканці африканської савани давно пристосувалися до звичок слонів і певною мірою залежать від них. Наприклад, коли слони валять дерева, на розчищених ділянках виростає висока трава або чагарники, у яких мешкають різні тварини. Якщо ж слони народжують-

ся без бивнів, це означає зменшення життєвого простору для інших видів тварин.

Усе це — яскравий приклад того, як людська діяльність позначається на існуванні екосистем. Людина — найпотужніший еволюційний чинник в історії.

2. Що таке сталий розвиток?

На сучасному етапі розвитку людство усвідомило, до яких згубних наслідків призводить хижацьке ставлення до природи. З метою збереження довкілля для майбутніх поколінь проголошено *концепцію сталого розвитку*, яка передбачає раціональне використання та дбайливе ставлення до природних ресурсів, перехід до гармонійного співіснування людини з довкіллям на тлі економічного зростання.

Концепція сталого, а точніше збалансованого розвитку стала відповіддю на виклики часу. Вона прийшла на зміну панівній моделі сучасного розвитку, що сприймає природу тільки як джерело сировини для виробництва різних товарів.

Цю концепцію було прийнято в 1992 р. на Всесвітній конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія).

• Розгляньте інфографіку «Глобальні цілі сталого розвитку». Які з них можна зарахувати до екологічних? А які позначають обмеженість ресурсів?

Рівень сталості країни, території чи окремої людини можна оцінити за допомогою «екологічного сліду».

Екологічний слід — показник, за яким визначають обсяг ресурсів, які споживає людина чи країна. Це щось на кшталт мірила потреб. Кожна людина щось їсть, щось одягає, користується гаджетами, подорожує, викидає сміття. Екологічний слід залежить від способу життя людини, місця її проживання, від того, куди та як вона подорожує, скількох дітей має, яку їжу споживає.

Показник екологічного сліду — це площа поверхні суходолу та води, необхідна для постачання людині чи групі людей природних ресурсів, а також для поглинання відходів, пов'язаних із цим споживанням.

Нині екологічний слід людини на планеті становить 18,2 млрд га (2,7 га на душу населення). Найбільші значення екологічного сліду припадають на розвинуті країни світу.

- За допомогою QR-коду (рекомендовано для використання в школі) обчисліть власний екологічний слід. Які показники потрібно використати для цього? Порівняйте ваші результати.

Для обчислення екологічного сліду створено спеціальний інтернет-ресурс — *екокалькулятор*. Необхідно обрати твердження, яке відповідає вашому способу життя, а програма автоматично додасть/відніме необхідну кількість балів. У результаті ви отримаєте величину екологічного сліду.

3. Для чого потрібно берегти ресурси?

Альтернативні джерела відновлюваної електроенергії

Проблема розумного використання енергії — одна з найгостріших проблем людства. Споживання енергії пов'язане з усіма видами господарської діяльності людини: з опаленням будинків, приготуванням їжі, рухом транспортних засобів, промисловим і сільськогосподарським виробництвом.

Електроенергія є продуктом виробництва із залученням

дуже важливих вичерпних, або невідновлюваних, ресурсів — води, нафти, вугілля, природного газу, ядерного палива.

Використання невідновлюваних джерел енергії призводить до глобального потепління, танення льодовиків і підвищення рівня Світового океану протягом наступних століть.

Економія електроенергії на виробництві й у побуті стає запорукою збереження планетарних запасів природних ресурсів. Кожний/кожна з вас може зменшити забруднення навколишнього середовища завдяки більш розумному витрачання енергії. Це називають *енергозбереженням*. Економити енергію має людство загалом і кожна людина зокрема.

Заклики економити енергоресурси в нашій країні лунають із різних інформаційних джерел — радіо- й телепередач, роликів соціальної реклами тощо. Однак більшість населення поки що не усвідомлює важливості ідеї енергозбереження. Її сприймають як чергову виховну пропаганду держави.

Економіка, що робить ставку на використання альтернативних відновлюваних джерел електроенергії — вітрової,

сонячної, хвильової та активно здійснює науковий пошук нових джерел, матиме у ХХІ ст. суттєві переваги в економічному розвитку.

- *Ознайомтеся з переліком порад щодо збереження електроенергії. Яких із них ви можете дотримуватися без особливих незручностей для себе? Чи складно, на вашу думку, економити електроенергію? Які з пунктів ви поки що не можете виконувати? Поясніть чому.*

Поради щодо збереження електроенергії

- Не вмикайте електричне освітлення вдень.
- Вимикайте світло, коли виходите з кімнати.
- Використовуйте енергозберігаючі лампи.
- Вимикайте комп'ютер, не залишайте його в режимі очікування.
- Не залишайте ввімкненими електроприлади, коли ви ними не користуєтеся.
- У холодну пору року добре утеплюйте вікна.
- Відкривайте холодильник тільки в разі потреби.
- Не використовуйте кухонну плиту для обігріву приміщення.
- Приймайте замість ванни душ.

Кожна людина може заощаджувати електроенергію. Якщо ми не скоротимо її використання, то в найближчому майбутньому можемо назавжди втратити такі невідновлювані природні ресурси, як нафта, газ, вугілля.

4. Чому так важливо переробляти відходи?

- *Прочитайте уривок з оповідання. Яку проблему порушує авторка? Чи актуальна ця проблема для вашого міста/села?*

У кожного є дім. Пташки живуть у гніздах, звірі — у норах, риби — у річці чи морі, бджоли — у вулику, мурахи — у мурашнику. А равлик навіть носить свою хатку із собою!

Книжки «мешкають» у книгарнях, у бібліотеках, на книжкових полицях осель. Зорі — на небі. Люди — у будинках.

А сміття живе в смітниках і сміттярках. Це його оселя, і воно її дуже любить. Йому там затишно та зручно. Однак іноді люди необачно кидають сміття, де заманеться. Тоді воно стає вуличним сміттям. Сміттям-безхатком. День і ніч воно зажурено вештається містом або вздовж сільських доріг. І навіть — страшно подумати! — лісом.

Блукає, скиглить-шелестить, кидається під ноги перехожим: «Допоможіть мені дістатися до рідного смітника!»

Але люди його чомусь не чують... Байдуже оминають, інколи ще й невдоволено нарікають: «Скільки бруду розвелосся! Яке в нас засмічене місто!»

А нещасне сміття тиняється парками та дитячими майданчиками, солодко мріючи про затишну сміттярку... (За З. Живкою).

За останні десятиліття суттєво змінився склад побутового сміття. Якщо раніше це були переважно органічні рештки, то сьогодні — пластик, скло, метал, дерево й папір, батарейки, лампочки тощо. А ще його кількість невпинно зростає. Одна людина за рік викидає до 400 кг сміття. Для захоронення такої кількості сміття потрібні додаткові земельні ділянки під полігони та сміттєзвалища, чітка система організації його збирання та своєчасної утилізації, створення умов роздільного збирання сміття.

Завдяки роздільному збиранню сміття стає можливим його часткове перероблення і, як наслідок, зменшення негативного впливу відходів на довкілля та здоров'я населення.

- Що на вашу думку, означає вислів: «Важливість сортування сміття — запорука екологічної безпеки»? Чи сортують сміття у вашій родині? Якщо ні, то переконайте дорослих у доцільності сортування сміття.

5. Як охороняють природу?

Охорона природи необхідна для економічного розвитку й добробуту людини. Це наша спільна відповідальність. В Україні ухвалено концепцію охорони природи, яка включає систему природно-заповідних територій, спеціальні закони у сфері полювання, використання та охорони тваринного та рослинного світу, створено Червону книгу.

Природно-заповідний фонд України — це ділянки суходолу та водного простору, природні комплекси й об'єкти, які мають особливу цінність і виділені з метою збереження природного розмаїття ландшафтів, генофонду тваринного й рослинного світу, підтримання екологічного балансу. Природоохоронні території займають 6,7 % площі країни.

- Розгляньте ілюстрації (1–4). Назвіть види природно-заповідних фондів. Визначте їхні спільні та відмінні ознаки.

1

Біосферний заповідник
«Асканія-Нова»
ім. Ф. Е. Фальц-Фейна

2

Ландшафтний заказник
загальнодержавного значення
«Стохід»

3

Національний природний парк
«Синевир»

4

Національний природний парк
«Верхнє Побужжя»

Система природно-заповідних територій забезпечує належний рівень збереження унікальних, традиційних і важливих видів рослин і тварин чи територій. Виняткову роль у вирішенні екологічних проблем відіграє саме людина та її вплив на навколишнє середовище, що має глобальні наслідки.

- Продовжте речення. Поясніть, яку шкоду мають для екології дії людини. Спрогнозуйте наслідки.

• Якщо ми залишаємо після себе сміття на пляжі або в лісі, то

• Якщо ми неконтрольовано освітлюємо приміщення та користуємося електроприладами, то

• Якщо ми викидаємо сміття в один сміттєвий бак, то

• Якщо ми неконтрольовано користуємося водопровідною водою, то

• Якщо ми спалюємо сміття (тверді побутові відходи), листя тощо, то

- *Якщо ми купуємо продукцію без екологічного маркування, то ...*

ВИСНОВКИ

На сучасному етапі розвитку людської спільноти дуже загострилися *екологічні проблеми*, унаслідок чого порушилася гармонія природних процесів на Землі. Зростає споживання електричної енергії, що активізувало пошуки шляхів заощадження електроенергії та екологічно чистіших способів її отримання. Економічна діяльність людини завжди спрямована на подолання обмеженості природних ресурсів. *Концепція сталого розвитку* передбачає ощадливе використання всіх природних ресурсів, а надто невідновлюваних.

Запитання та завдання

1. Назвіть основні принципи сталого розвитку.
2. Продовжте речення: «*Розумне споживання для мене — це...*»
3. Наведіть приклади відновлюваних і невідновлюваних ресурсів.
4. Заповніть у зошиті таблицю (по 2–3 приклади). Яку частину таблиці було легше заповнити? Поясніть чому.

Що я роблю для природи корисного	Що я роблю для природи шкідливого

5. Сформулюйте мету сталого розвитку. Створіть до неї інфографіку.

6. Дослідіть, чи є у вашій області об'єкти природно-заповідного фонду України. Охарактеризуйте їхню цінність для вашої громади, регіону та держави.

7. За бажанням намалюйте листівку з агітацією важливості сортування відходів. Організуйте відповідну виставку в школі.

МОЯ КРАЇНА ТА ЇЇ ІСТОРІЯ

§ 18

Історичне пізнання минулого

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Для чого потрібно знати минуле?
- ▶ Які видатні історики започаткували українську історичну науку?
- ▶ У чому полягає сутність мистецького осмислення минулого?

- *Рошифруйте головоломку та знайдіть зашифровані терміни (підказка: рухатися потрібно по рядках управо).*

С	О	Р	Ц	Н	Є	Щ	З	Д	Х
Е	С	У	Д	Ж	Е	Н	Н	Я	Ж
Ф	А	К	Т	Е	Ф	Ї	Ю	І	Ї
Е	І	С	Т	О	Р	І	Я	М	Ь
Ц	У	Л	И	Й	Є	Ж	В	Й	М
Я	П	О	Д	І	Я	И	Ш	Б	И
Л	Ю	У	Д	У	Е	Х	Б	Я	В
К	И	Д	Ж	Е	Р	Е	Л	А	Г

- *Поясніть розшифровані терміни. Що їх об'єднує?*

1. Яка мета пізнання минулого?

Ви вже знаєте, що минувшину людства досліджує наука історія. Звісно, на допомогу їй приходять інші науки, зокрема археологія, етнографія, палеографія та ін. Вивчаючи матеріал підручника, ви пересвідчилися, що основою для поступу є накопичений попередніми поколіннями досвід. Саме минуле визначає наше сьогодення та майбутнє.

Основне завдання історії як науки полягає в оцінюванні людського досвіду. Її цікавлять не тільки досягнення людства, а й прорахунки. «Для чого? — запитаєте ви. — Адже так цікаво дізнаватися саме про розквіт цивілізацій, їхні здобутки». Ви маєте усвідомити, що життя без помилок не буває, але їх варто уникати. Тому, дослідивши всі наслідки прорахунків людства в минулому, їх можна буде уникнути сьогодні й завтра. Прикро, коли говорять: «Історія нас вчить, що вона нічого не вчить».

Історичні знання — це також підґрунтя історичної пам'яті, адже вона охоплює не тільки знання про відомі історичні факти. Це насамперед спільний історичний та культурний досвід суспільства, яке усвідомлює свою єдність. Ми можемо розмовляти різними мовами, мати різну віру, але всі ми — єдина спільнота, яку об'єднує рідна земля — Україна.

Перед історією як наукою стоїть важливе завдання: вивчення подій нашого спільного минулого, про які відомо дуже мало. Такі сторінки минувшини історики називають «білими плямами». Досліджуючи їх, вони стикаються з проблемою обмеженості історичних джерел. Вам уже відомо, наскільки важливо користуватися різноманітними джерелами, перевіреними фактами, щоб підтверджувати чи спростовувати припущення про перебіг історичного процесу.

- У якому значенні вжито виділене слово в поданих реченнях?

— Зберуться хлопці і дівчата у дворі та розповідають одне одному веселі чи страшні *історії*.

— Миколу глибоко вразила *історія*, яка трапилася біля річки.

— Іван Якович викладав *історію* та географію в школі.

— Усі сусіди знали про цю кумедну *історію*.

— У міському музеї представлено експозицію з *історії* розвитку транспорту.

- Обґрунтуйте ваші висновки.

2. Коли й де зародилась історія як наука та хто такі історики?

Термін «історія», як і «географія», «філософія», має грецьке походження. Він перекладається як «розповідь про

минулі події». Історія як наука зародилася в Стародавній Греції. Першим істориком вважають давньогрецького вченого Геродота, який залишив письмові свідчення і про наші землі.

На українських теренах першим істориком вважають Нестора Літописця, ченця Києво-Печерського монастиря. Він започаткував *літопис* «*Повість минулих літ*». І Геродот, і Нестор Літописець користувалися переважно усними переказами про події, свідками яких не були. У них також не було можливості перевірити достовірність фактів.

- Пригадайте, які наслідки матиме використання істориками недостовірних фактів.

Сучасна українська історична наука сформувалася в ХІХ ст. Саме тоді виникла зацікавленість до минувшини. А шкільний предмет «Історія України» з'явився в українських школах у 1918 р.

Професійні історики присвячують дослідженням минувшини все життя. Цей фах потребує спеціальної ґрунтовної підготовки. Однак кожна людина може бути *істориком-аматором*, досліджувати історію свого родоводу, населеного пункту, у якому мешкає, збирати старожитності. Таке хобі може стати не тільки приємним проведенням вільного часу, а й корисною справою. Дослідників, які вивчають історію певного регіону, називають *краєзнавцями*.

- Уявіть, що ви досліджуєте історію. Відомо, що першими племенами на теренах України, були кімерійці, які використовували залізо. Розгляньте ілюстрації (1–3) (с. 126) і висловіте історичні припущення, скориставшись запитаннями-підказками.

— Які форми господарювання були відомі кімерійцям?

— Який спосіб життя вели кімерійці (*осілий, кочовий*)?

На чому ґрунтується ваш здогад?

— Яку роль у їхньому житті відігравала військова справа? Якому роду війська вони надавали перевагу?

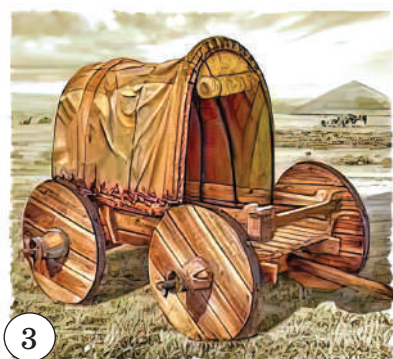
Літопис (у європейських країнах — **хроніки**) — писемне джерело, у якому перебіг подій подано в хронологічній послідовності.

Кімерійські мечі

Кімерійці.
Зображення на старовинній вазі

Сучасна реконструкція кибитки

3. Кому завдячує своїм розвитком українська історична наука?

Найвідомішим українським ученим-істориком вважають **Михайла Грушевського** (1866–1934). Він автор майже 2000 праць з історії України. Окрім наукових досліджень у галузі історії, літературознавства й етнографії, він писав також оповідання та вірші. Усе це завдяки тому, що змалку в нього

Михайло Грушевський під час навчання в Київському університеті. 1893 р.

була жага до знань. Хоча він зростав на чужині (спочатку в Ставрополі, Владикавказі — нині територія Росії, потім в Тифлісі, нині Тбілісі, столиця Грузії), батьки зуміли прищепити йому любов до рідної землі. Навчаючись у гімназії в Грузії, він захопився минулим України. Щоб осягнути історію рідного народу, вступив на навчання до Київського університету. Ще під час навчання М. Грушевський написав чимало невеликих історичних праць — есе під керівництвом іншого українського історика — *Володимира Антоновича*. Саме за його рекомендацією М. Грушевського запросили до Львівського університету викладати історію.

Першою жінкою, якій було присуджено ступінь докторки наук, стала **Олександра Єфименко** (1848–1918). Спочатку працювала домашньою вчителькою. Під впливом свого чоловіка Петра Єфименка, українського історика й етнографа, зацікавилася історією та етнографією. Наприкінці 1870-х років родина Єфименків переїхала в Україну. Переймалася становищем української мови й особисто зверталася до російського уряду з вимогою дозволити навчання в школах українською мовою. Основна праця її життя «Історія українського народу», що побачила світ в 1906 р. й перевидавалася 11 разів.

- Прочитайте фрагмент із книжки С. Русової «Наші визначні жінки» про О. Єфименко. Чому письменниця називає її «самоуком»? Як оцінює авторка роль ученої в боротьбі за національні права українського народу?

«Це була вчена жінка, але цілком самоук, яка сама взяла із сирих наукових матеріалів певні знання та освітлювала їх своєю ясною думкою... Сама за походженням росіянка, вона вся віддалася потребам українського народу й своїм талановитим пером вияснила в російській пресі несправедливе становище його щодо національних прав».

- Уважно прочитайте довідкову статтю про Н. Полонську-Василенко. Довідковий виклад інформації використовують для створення енциклопедій. Визначте особливості такого викладу та порівняйте його з текстом підручника. Чи доводилося вам уже читати енциклопедії? Про що в них розповідалося?

Наталія Полонська-Василенко (1884–1973) — українська вчена, займалася історією та археологією. Навчалася на історико-філологічному відділенні Київських Вищих жіночих курсів (навчальний заклад для жінок, де вони здобували вищу освіту). Тривалий час викладала історію в кількох гімназіях м. Києва. У 1916 р. стала першою жінкою на посаді доцента Київського університету святого Володимира. Працювала в багатьох наукових установах м. Києва.

У 1943 р. Н. Полонська-Василенко переїхала до Німеччини, де продовжила наукову діяльність. Авторка понад 200 наукових праць, переважна більшість яких присвячена історії Запорозжя.

4. Чим різняться мистецьке та наукове пізнання минулого?

Усі ви, певно, захоплюєтесь історичними кінофільмами, із захватом читаете оповідання чи повісті, які висвітлюють історичні події. Зазвичай виникає питання, а наскільки письменники, художники чи сценаристи з режисерами змогли точно відобразити історичні факти й події. З'ясуймо це.

Іван Франко

Видатний український письменник, науковець і громадський діяч **Іван Франко** (1856–1916) створив історичну повість «Захар Беркут», присвячену подіям 1241 р., коли мешканцям Українських Карпат довелося боронити рідний край від навали монгольської орди (війська). Ось як він писав про свою повість в одному з листів:

«Отже, я пишу повість історичну, з XIII віку (напад монголів), у котрій стараюсь на підставі тих немногих актів історичних про давнє громадське життя показати життя самоуправне, боротьбу з руйнівною силою монголів. Повість та, хоч і містить багато історичної та неісторичної декорації, усе-таки, надіюсь, збудить живий інтерес і в сучасних людей...»

- Чи використовував І. Франко для написання повісті історичні джерела? Чи достатньою, на думку письменника, була кількість джерел, щоб передати історичні факти?
- Які почуття, за задумом митця, мала викликати в читачів/читачок ця повість?

Кадр із кінофільму «Захар Беркут»
(реж. А. Сейтаблаєв,
Дж. Вінн, 2019)

М. Скрипник. Ілюстрація до
повісті І. Франка
«Захар Беркут». 2018 р.

- Прочитайте уривок із повісті «Захар Беркут» і порівняйте його з ілюстрацією.

«Тим часом Тугар Вовк, побачивши на березі молодців, велів стоячим перед вивозом монголам сипнути на них стрілами. Зойки розляглися на горі — і голосно завили з радості монголи. Але за своїх трьох поранених тухольські молодці з подвійною лютістю почали кидати величезними плитами на нападників. Тільки ж це все не стримало б завзятого Бурунду, коли б усередині, на скруті вивозу, не показалася несподівана завада: вивіз завалений був аж до верху величезним камінням. А тут тухольці нападали чимраз лютіше, каміння сипалося, мов град, монголи падали один за другим, — і Бурунда побачив укінці, що даремна його завзятість, бо пройти туди годі, поки не вдасться зіпхнути тухольців із верху».

- Поміркуйте над висловленням головного героя Захара Беркута: «Доки будете жити в громадському порядку, дружно держатися купи, незломно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас». Як ви розумієте ці слова? Проведіть загальну дискусію.

ВИСНОВКИ

Для нашого народу характерним є шанобливе ставлення до минулого. За давніх часів пам'ять про минуле зберігалася в міфах, легендах, переказах, пізніше з'явилися *літописи* та *хроніки*.

Історія як наука, вивчає життя та діяльність людини, досліджує події від найдавніших часів, установлює, як і чому людське життя змінювалося, ставши таким, як зараз.

Запитання та завдання

1. Розв'яжіть хронологічну задачу.

Похід монгольської орди на західноукраїнські землі відбувся в 1241 р. Ці події описано в повісті І. Франка «Захар Беркут», яка була надрукована в газеті «Зоря» у 1883 р. У 2019 р. повість була екранізована вдруге.

- Скільки років минуло від навали монгольської орди до написання історичної повісті «Захар Беркут»?
- Скільки років розмежовує вихід у світ історичної повісті «Захар Беркут» та її другу екранізацію?

2. Складіть речення зі словосполученнями *колесо історії*, *записати в історію золотими літерами*.

3. Складіть до навчального тексту параграфа 2–3 запитання, що розпочинаються словом *чому*.
4. Визначте спільне та відмінне між історією як наукою та історією як шкільним предметом, заповнивши діаграму Вена.

5. Складіть 2–3 речення зі словом *історія*, використавши його в різних значеннях.

6. Замки — величні й ошатні свідки минулого, оповиті таємницями. Ви, напевно, чули про *замок Паланок*? Можливо, вам пощастило його відвідати? За допомогою QR-коду (*рекомендовано для використання в школі*) прочитайте «Легенду про Мукачівський замок» поетеси В. Фесенко. За бажанням підготуйте ілюстрацію до легенди чи створіть коротеньку казку за її мотивами.

7. Розпитайте в бабусі чи дідуся або інших дорослих про їхнє дитинство. Підготуйте розповідь «Спогади про дитинство в моїй родині». Проілюструйте її відповідними світлинами із сімейного фотоальбому. Презентуйте в класі.

§ 19

Найвизначніші події часів Русі-України та Королівства Руського

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Як і коли виникла держава в східних слов'ян?
- ▶ Як розшифрувати географічні назви?
- ▶ Діяльність яких князів уславила Русь-Україна на міжнародній арені?
- ▶ Як постало на українських землях перше королівство?

§ 19. Найвизначніші події часів Русі-України та Королівства Руського

- Розгляньте «хмару» слів. Як пов'язані між собою зображені слова та назви? Поясніть їх.
- Пригадайте, у якому році вперше в літописі було вжито назву «Україна».

1. Як і де жили пращури сучасних українців?

Ви вже знаєте, що українці належать до слов'янських народів. До слов'янської групи зараховують 14 сучасних народів (словаки, болгари, поляки, білоруси, росіяни та ін.), які розселилися на значній частині території Європи та частково Азії. Усі вони мають спільних предків — давніх слов'ян. Існує кілька версій походження назви *слов'яни*, зокрема деякі вчені вважають, що вона походить від *слова*, як позначення тих, що розмовляють спорідненою мовою, або ж *слави*. Між дослідниками досі виникають дискусії щодо походження слов'ян. Немає єдиної думки, де саме зародилися ці племена чи звідки вони прийшли.

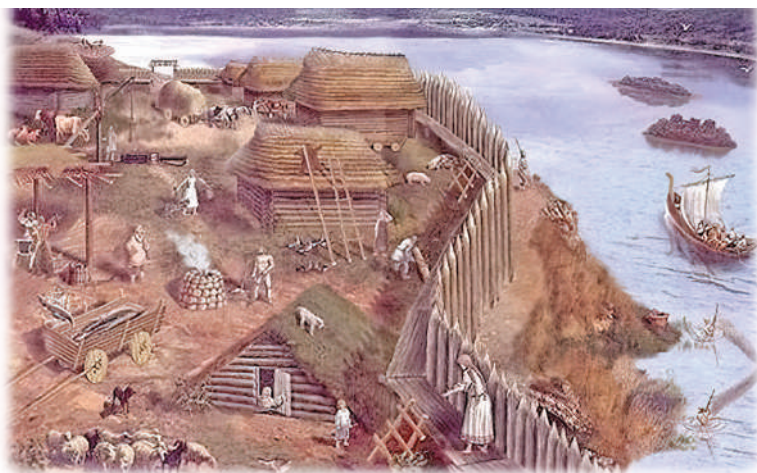
Сучасна реконструкція вбрання давніх слов'ян

- Знайдіть в одязі давніх слов'ян елементи сучасного національного одягу українців/українок.

Згадка про слов'ян у працях давніх істориків датується першим і другим століттями. Племена слов'ян, які оселилися переважно на землях Східної Європи, започаткували народи, які зараховують до східної гілки слов'янських племен. До них належать і українці/українки.

- За допомогою карти (с. 44) підручника назвіть слов'янські племена, які мешкали на теренах сучасної України та є нашими пращурами.

Слов'янське поселення.
Сучасна реконструкція

- Уважно розгляньте ілюстрацію. З'ясуйте, які заняття давніх слов'ян становили основу їхнього життя. Пограйте в гру «Продовжте розповідь». Додавайте по черзі по одному реченню, щоб вийшла розповідь про життя давніх слов'ян.

2. Як і коли виникла держава в слов'ян на українських землях?

- Поясніть, як ви розумієте поняття «держава». Що сприяло появі держави в слов'ян?

Серед давніх слов'янських племен, які населяли сучасні українські землі, вирізнялися поляни. Об'єднати їх, імовірно за все, зумів князь Кий. Ось як розповідає про заснування Києва Нестор Літописець у «Повісті минулих літ».

«Коли ж поляни жили осібно й володіли родами своїми... то було (між них) три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їхня — Либідь... І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею... Зробили вони городок на

О. Мельник. Щек, Кий, Либідь і Хорив. 2009 р.

- На чому хотів наголосити художник, виділивши Кия?

честь брата їхнього найстаршого й назвали його Києвом... Були ж вони мужами мудрими та тямущими й називалися полянами. Від них ото є поляни в Києві й до сьогодні. Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був із того боку Дніпра. Тому казали: “На перевіз на Київ”. Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму й ходив до цесаря. А коли він вертався назад, то прийшов до Дунаю, і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів тут сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Київець. Кий же повернувся у свій город Київ».

А. Орлюнов. Князь Кий на прийомі в імператора Візантії Зенона. 484 рік. 2010-ті роки

- Розгляньте репродукцію картини й наведіть аргументи, які спростовують легенду про Кия як перевізника на Дніпрі.
- Як ви вважаєте, чому укріплені поселення слов'яни називали городами?
- Звідки походять назви міст Київ і Київець?

- Наука, яка пояснює походження географічних назв (міст, річок, гір та ін.), — це «топоніміка». А чи знаєте ви, звідки походить назва населеного пункту, у якому мешкаєте?

Історики не дійшли згоди щодо часу князювання *Кия*. Найімовірніше, ідеться про кінець IV–VI ст. На користь твердження, що Кий та його брати — справжні історичні персонажі, свідчать іноземні джерела. У них також переповідається історія заснування міста трьома братами.

Достеменно відомо, що з **882 р.** розпочинається княжіння *Олега*. Князь не належав до слов'ян, а походив із півночі Європи — був норманом, яких на Русі називали *варягами*. Так у Києві утвердилася династія Рюриковичів, адже Олег був родичем, а його наступник Ігор — сином новгородського князя Рюрика. За часів князювання Олега Київ значно розширив свої володіння.

- Літописець стверджує, що своє князювання в Києві Олег розпочав із проголошення Києва «матір'ю міст руських». Що, на вашу думку, могла означати ця фраза?

3. Які князі/княгині найбільше славили Київську державу?

Єдиною жінкою, яка правила в Русі-Україні за всю її багатотисячолітню історію, була княгиня *Ольга*. Вона розпочала правити в Києві в **945 р.** Для зміцнення авторитету своєї держави у світі Ольга налагодила дружні відносини з найбільшими й найвпливовішими державами тогочасної Європи — Візантією та Священною Римською імперією.

С. Панпушин.
Ікона-портрет
княгині Ольги.
2007 р.

У **957 р.** княгиня Ольга здійснила подорож до Константинополя (Царгорода) — столиці Візантійської імперії. Нестор Літописець стверджує, що причиною цього візиту було прагнення Ольги охреститися. Сучасні ж історики вважають, що на той момент Ольга вже була християнкою. Саме цим пояснюється такий

Імперія — держава, яка має у своєму складі силоміць приєднані землі. На чолі цієї держави стоїть імператор або імператриця.

пишний прийом в імператора, як його описує літописець. З тогочасних джерел стає зрозуміло, що візантійський імператор прийняв княгиню як рівну собі правительку. І хоча Ользі не вдалося запровадити на Русі-Україні християнство, вона сприяла поширенню цієї релігії серед русичів.

- Як ви вважаєте, чому княгиню Ольгу зарахували до святих?

Продовжив утверджувати християнство князь **Володимир**, онук Ольги, який княжив з 980 р. в м. Києві 35 років. Найважливішою справою князя Володимира стало запровадження в 988 р. християнства як єдиної релігії для всієї держави. Цьому передував воєнний похід князя на місто Херсонес, яке слов'яни називали Корсунем. Воно належало до володінь візантійського імператора.

Саме в Корсуні, як зазначає літописець, князь охрестився. Після хрещення він узяв шлюб з Анною, сестрою візантійського імператора. Запровадження християнства мало на меті об'єднання всіх земель Русі-України. Також це значною мірою сприяло розвиткові культури на наших землях. За вказівкою князя в Києві було споруджено першу кам'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці, більш відому як Десятинна, адже на її спорудження князь виділив десяту частину доходів

Пам'ятник князю Володимиру в м. Києві, установлений у 1853 р.

Відновлений фундамент Десятинної церкви. м. Київ

Макет сучасної реконструкції Десятинної церкви

князівства. На жаль, храм, споруджений у так званому «місті Володимира» (частина Києва, розбудована за часів його володарювання), не зберігся до наших днів.

- Як ви вважаєте, чи може реконструкція храму бути його точною копією?

Продовжив зміцнювати авторитет Київської держави на міжнародній арені син Володимира князь **Ярослав**. Як зазначено в літописі, князь був «до книг охочий». За його князювання було зібрано першу бібліотеку в Києві, подальша доля якої невідома. Уславився князь і як будівничий. «Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города цього ворота є Золоті. Заложив церкву Святої Софії, премудрості Божої». Саме при Софійському соборі працював скрипторій — майстерня,

Пам'ятник князю Ярославу
Мудрому біля реконструйованих
Золотих Воріт. м. Київ, 1997 р.

Богоматір Оранта,
мозаїка Софійського
Собору. м. Київ, XI ст.

Пам'ятник королю
Данилові Галицькому.
м. Львів, 2001 р.

у якій переписували книги, адже в ті часи, друкарських верстатів ще не існувало.

4. Чим уславився король Данило?

У XII ст. Київ залишався тільки формально центром Київської держави. Колись могутня держава розпалася на окремі князівства. У цей період почали зміцнюватися Галицьке та Волинське князівства на західних землях. Волинський

Князівство — територіальне утворення, правителем якого був князь.

А. Пилиповський. Коронація Данила Галицького в м. Дорогочині. XIX ст.

Сучасна реконструкція корони, виготовлена майстрами за її зображенням на печатці онука Данила князя Юрія I

князь **Роман Мстиславич** у **1199 р.** об'єднав їх у Галицько-Волинську державу. Доба найвищого розквіту держави припала на період князювання Романового сина — **Данила Романовича**, відомого як **Данило Галицький**. Він розбудував нову столицю держави — м. Холм, заснував м. Львів. За його правління навіть Київ входив до складу Галицько-Волинської держави. Коли в 1240–1241 рр. монголи спустошили землі держави, Данило наполегливо домагався підтримки європейських володарів у боротьбі проти монгольської навали. Про його авторитет свідчить і той факт, що в 1253 р. в м. Дорогочині відбулася коронація князя, яка засвідчила, що європейські правителі визнають Галицько-Волинську державу правонаступницею Київської держави, а короля Данила рівним собі правителем. Тому в латиномовних джерелах цю державу називали **Королівством Руським**.

Уперше біля кордонів Русі-України монголи з'явилися в 1223 р. Тоді ж на р. Калці об'єднані сили русичів і половців зупинили подальше просування монгольського війська, хоча сама битва завершилася перемогою монголів. Брав участь у битві й молодий Данило. Ось як описано в одному з джерел його участь у битві: «Але через молодість і відвагу він не чув ран, що були на його тілі, — бо був він віком вісімнадцяти літ, був-бо він сильний, — і Данило кріпко боровся...»

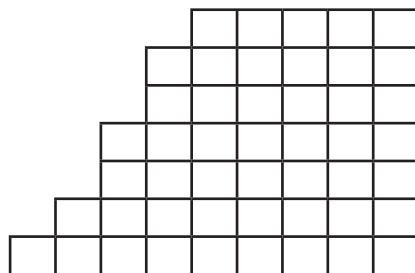
- Спростуйте чи підтвердьте інформацію про вік Данила на момент битви на р. Калці, якщо відомо, що майбутній король народився в 1201 р.

ВИСНОВКИ

Полянське князівство Кия було тим зерном, з якого зросла могутня європейська *Київська держава*. Найбільшого розквіту вона досягла за часів князів *Володимира* та *Ярослава*. А Київ тоді своєю величчю та красою міг позмагатися із Царгородом. Правонаступницею Русі-України стала *Галицько-Волинська держава (Королівство Руське)*.

Запитання та завдання

1. Про які події часів Київської держави та Королівства Руського ви дізналися? Стисло розкажіть про одну з них (*на вибір*).
2. Намалуйте шкалу часу й позначте на ній події, які стосуються князювання Ольги, Володимира, Ярослава та Данила.
3. Складіть 1–2 запитання до тексту параграфа, які розпочинаються зі слів *які наслідки*.
4. Князя Володимира називали *Великим*, а Ярослава — *Мудрим*. За що князі були пошановані такими іменами?
5. За допомогою карти (*див. § 6, с. 44*) упишіть назви давньо-слов'янських племен, які населяли землі сучасної України.

6. Складіть речення з використанням слів *велич*, *коронація*, *розбудова міста*.

7. За допомогою QR-коду (*рекомендовано для використання в школі*) прочитайте інформацію про «місто Ярослава». Розгляньте макет і знайдіть на ньому споруди, згадані в описі.

8. Розв'яжіть хронологічну задачу.

Згідно з однією з версій, зникнення корони короля Данила пояснюють тим, що з неї нібито виготовили митру (головний убір церковнослужителя під час богослужіння). Востаннє митру бачили в 1939 р. Скільки років минуло із часу зникнення митри?

§ 20 Українські землі в складі сусідніх держав

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Як і коли українські землі опинилися в складі сусідніх держав?
 - ▶ Які союзи укладали українці з іншими народами?
 - ▶ Як постало Кримське ханство?
 - ▶ Хто з відомих українців того періоду уславив нашу землю?
- Розгляньте «хмару» слів. Які слова та словосполучення зашифровані на ній? Складіть на їхній основі коротку розповідь про перебіг подій у Київській державі та Королівстві Руському.

1. Як українські землі потрапили до складу держав-сусідів?

Спустошливі походи монгольської орди підірвали міць Королівства Руського, яку так і не вдалося відновити. Усі князівства потрапили в залежність від створеної монголами на завойованих землях держави — Золотої Орди. За спадок Романовичів змагалися Литва, Польща й Угорщина. Зрештою, Польща заволоділа Галичиною, а Литва включила до свого складу більшу частину земель колишньої Русі-України. Інші

сусіди також скористалися з ослаблення Київської держави, а згодом і Королівства Руського. Після ослаблення держави короля Данила за землі Буковини розпочали боротьбу Угорське королівство та Молдовське князівство. У другій половині XIV ст. ці землі остаточно закріпила за собою Молдова.

Закарпаття на той час опинилося під контролем угорських королів. Намагалися поширити свій вплив на ці землі й король Данило та його нащадки. Для відновлення відносин цього краю з рештою українських земель багато зробив **Федір Коріятович**. До речі, саме за його князювання було перебудовано Мукачівський замок на неприступну фортецю.

Також у XV ст. постало Кримське ханство.

Українські землі в XIV–XV ст.

- За допомогою карти визначте, які історичні землі ввійшли до складу тієї чи іншої сусідньої держави. Для цього варто скористатися також відповідною картою, уміщеною в § 7, с. 51. Дані запишіть до таблиці в зошиті.

Держава	Назва історичних земель, що входили до її складу
Велике князівство Литовське	
Королівство Польське	
Угорське князівство	
Князівство Молдова	
Велика Орда	
Османська імперія	

2. Як і для чого укладали союзи з іншими народами?

Основну роль у перерозподілі спадщини короля Данила відіграли Польща та Литва. Польща на приєднаних землях запроваджувала свої порядки. Натомість литовських князів сприймали як «своїх», адже вони перебували в родинних стосунках з останнім правителем Королівства Руського, а тому завойовувати землі Київської держави литовським князям не довелося, усе відбувалося доволі мирно. Так постала **Литовсько-Руська держава**.

Коли князівський стіл у Литві посів князь **Ольгерд**, Золота Орда переживала занепад. Так завжди буває з великими державами, які утворилися внаслідок завоювання земель інших народів. За князя Ольгерда в **1362 р.** об'єднані українсько-литовські полки розбили монгольські війська на **річці Сині Води**.

Українські полки

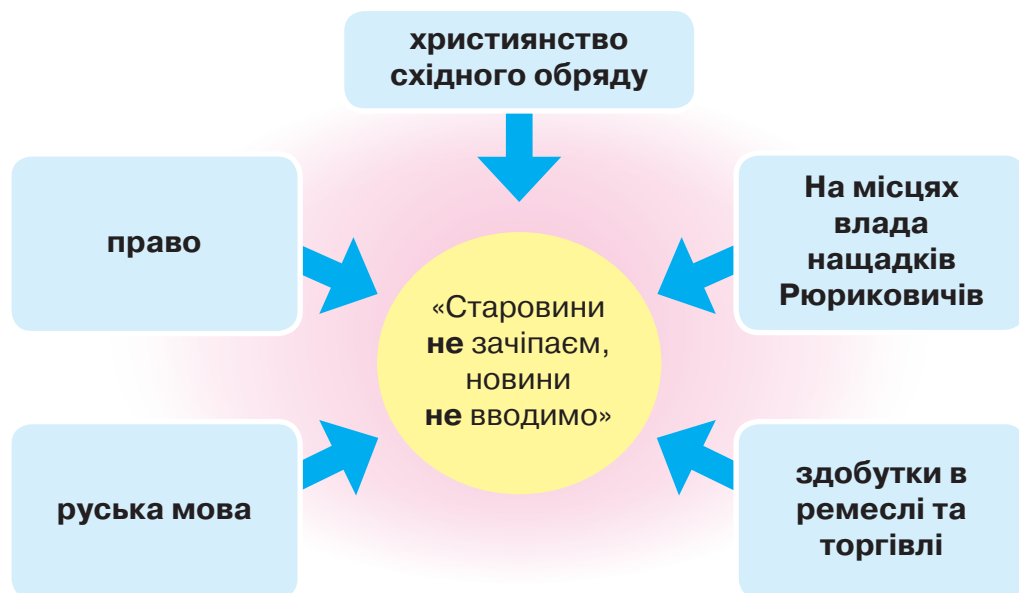
Литовські полки

Перемога над монголами на річці Сині Води

- Розгляньте схему. Поясніть, як ви розумієте проголошений Ольгердом принцип: «Ми старовини не зачіпаємо й новини не вводимо».

Із часом над Польщею та Великим князівством Литовським нависла загроза — Тевтонський орден, який панував на Балтійському узбережжі. Польща запропонувала укласти *унію* (союз, об'єднання) між Польщею та Литвою, одруживши польську королеву й литовського князя. Унія відома історикам як *Кревська*. Сталося це в **1385 р.** в м. Крево (нині с. Крево, Білорусь). Унія зміцнила позиції Литви й Польщі. Не забуваймо, що провідні культурні й економічні позиції у Великому князівстві Литовському відігравали землі колишньої Русі-України.

Ягайло

Ядвіга

Кревська унія.
1385 р.

У 1410 р. поблизу *м. Грюнвальда* відбулася битва між військами тевтонців та об'єднаним польським і литовсько-українським військом, яка завершилася поразкою тевтонців. Завдяки цій перемозі було зупинено наступ ордену на схід. Велику роль у битві відіграли й українці. Історія зберегла ім'я героя-воїна *Іванка Сушика*. Родом він був із Романова, що під Львовом. За його доблесть король Ягайло подарував І. Сушику три села.

А. Орльонов. Грюнвальдська битва 1410 р. 2010-ті роки.
У центрі на білому коні Іванко Сушик.

3. Як постало Кримське ханство?

Під час монгольської навали на руські землі під владу монголів потрапив і Крим. Якщо Королівство Руське та інші князівства перебували в залежності від держави монголів, то Крим і решта земель півдня України ввійшли до складу Золотої Орди. Окрім тюркомовних кочівників, у Криму мешкали греки, вірмени, італійці, які заснували тут міста для торгівлі. Кримом називалося одне з міст, що в перекладі з кримськотатарської означає «укріплення». Пізніше ця назва поширилася на весь півострів. У 1443 р. з'явилася нова держава — *Кримське ханство*. А першим ханом став *Хаджи-Гірей*, який проголосив незалежність цих земель від Золотої Орди. Відомо, що його

Хаджи-Гірей.
Мініатюра.
XVI ст

батько брав участь у Грюнвальдській битві на стороні Польщі та Литовсько-Руської держави.

- Розгляньте світлини ханського палацу в м. Бахчисарай, другій столиці Кримського ханства. Палац внесено до переліку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО. Опишіть, що, за задумом будівничих, мала відчувати людина, яка відвідувала палац.

Ханський палац. XVI ст.
м. Бахчисарай, Крим.
Сучасні світлини

4. Що відомо про наших видатних співвітчизників того часу?

Незважаючи на те, що українські землі в ті часи потрапили в залежність від інших держав, завдяки багатьом українцям слава про наші землі сягнула далеко за її межі.

У ті часи здобути вищу освіту можна було в університетах. Найближчим для українців був університет у польському місті Кракові. Саме там навчався Юрій Котермак із Дрогобича — більш відомий як **Юрій Дрогобич**. Він був надзвичайно талановитою людиною, працювитою і наполегливою. Незважаючи на матеріальну скруту, постійні пошуки заробітку, досягнув значних висот у науці. Після навчання в Кракові Ю. Дрогобич продовжив навчання в

м. Болоньї в Італії. Саме тут він першим серед українців здобув науковий ступінь доктора. Певний час викладав медицину й астрономію, а в 1481 р. його обрали ректором Болонського університету. Згодом переїхав до м. Кракова, де працював професором медицини та отримав титул «королівського лікаря». Ю. Дрогобич — перший український автор друкованої книжки (1483).

Людей, які безкорисливо підтримують освіту, науку й культуру, називають *меценатами*. Чи не найбагатшими людьми в Литовсько-Руській державі були представники князівського роду Острозьких. До одного з представників роду, князя **Костянтина Острозького**, слава прийшла завдяки багатьом військовим перемогам. Проте князь долучився й до розвитку освіти та культури. Він заснував **Острозьку академію**, у якій могли здобути ґрунтовну освіту молоді українці, а також вихідці з інших слов'янських земель. За кошти князя в Острозі в 1581 р. було видано Біблію. Над Біблією працював друкар **Іван Федорович**, який переїхав до Острога зі Львова на запрошення князя. Окрім Острозької Біблії — першого повного перекладу Біблії церковно-слов'янською мовою, І. Федорович надрукував кілька навчальних книг.

Пам'ятник Юрію Дрогобичу (скульп. Т. Бриж). м. Дрогобич. 1999 р.

- Розгляньте репродукцію картини. Визначте, хто із зображених князь Острозький, а хто першодрукар І. Федорович. Висловіть свою думку щодо значення книгодрукування для розвитку освіти й культури.

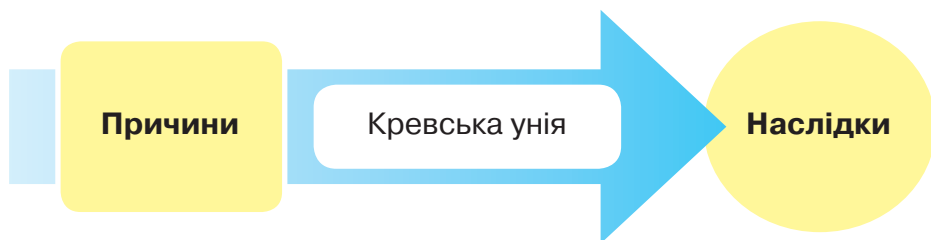
А. Орльонов.
Острозька Біблія.
2010-ті роки

ВИСНОВКИ

Монгольська навала ослабила Королівство Руське й інші князівства на українських землях, що стало причиною їхнього включення до складу сусідніх держав. У союзі із сусідніми народами наші предки протистояли різноманітним загрозам. Незважаючи на скрутні часи, українці дбали про розвиток освіти й культури на своїх землях.

Запитання та завдання

- Через 35 років з моменту утворення Кримського ханства як держави, хан Менглі-Гірей визнав себе васалом (залежним) турецького султана. Визначте, у якому році це сталося.
- Назвіть держави, які включили до свого складу сучасні українські землі в XIV та XV ст.
- Кожна історична подія має причини й наслідки. Визначте причини й наслідки укладення Кревської унії. З'ясуйте у вчителя/учительки, наскільки ви виявилися точними. Що означає слово *унія*?

- Складіть 2–3 запитання до тексту параграфа, які б розпочиналися словами *що передувало*.
- Про яких видатних українців тих часів ви дізналися сьогодні на уроці? Чим вони уславилися?
- Складіть речення зі словами *унія*, *співпраця*, *хан*.
- Знайдіть і запишіть 3–4 прислів'я про значення книжок у житті людини. Поясніть одне з них (*на вибір*).
- За допомогою QR-коду (*рекомендовано для використання в школі*) прочитайте текст. Складіть на його основі хронологічну задачу. Розв'яжіть її.
-
- Підготуйте розповідь про одну з подій, про які йшлося на уроці (*на вибір*).

§ 21 Українське козацтво. Гетьманщина

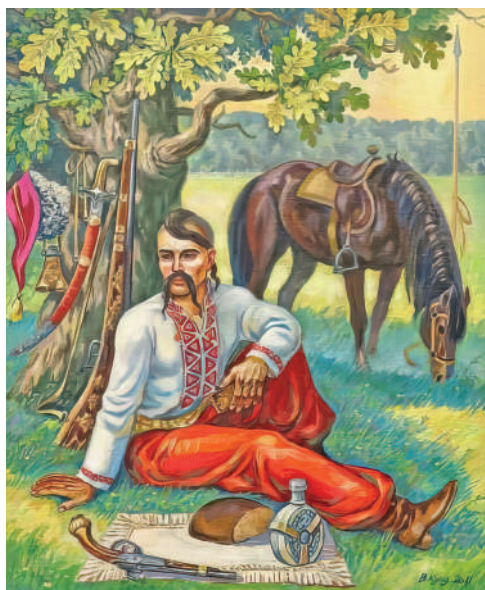
На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Де й коли сформувалось українське козацтво?
- ▶ Чому Запорозьку Січ називають **республікою**?
- ▶ Яку роль відіграло козацтво в житті українського народу?
- ▶ Якою була козацька держава Гетьманщина?

- Розгляньте ілюстрації. Що спільного в цих двох образах захисників, які відділяє один від одного понад пів тисячоліття?

Реконструкція зовнішності князя Святослава Ігорьовича за візантійськими джерелами

В. Куц. Козак Мамай під дубом. 2010-ті роки.
Мамай — фольклорний герой в Україні

- Прочитайте дитячу мирилку. Якими, на вашу думку, рисами характеру повинен бути наділений козак?

Я козак і ти козак,
Я вояк і ти вояк,
Щоб в бою стояти мужньо
Ми повинні бути друзні.
Ми хоробрі вояки —
Побратими-козаки

Я. Яковенко

1. Хто такі козаки?

Перші відомості про українських козаків в іноземних писемних джерелах датовані **1489 р.** Єдиної думки серед учених про походження слова *козак* немає. За однією з версій це слово має тюркське походження та означає «ходити, мандрувати». Козаки селилися на вільних степових землях у нижній течії Дніпра, які називали *Диким полем*. Тут, за Дніпровськими порогами, була родюча земля, водилося багато дичини, а в річках риби. Тому українських козаків назвали *запорозькими*. Там вони закладали свої господарства — *зимівники*. Тікати на ці вільні простори українців змушувало польське свавілля. А постійні збройні сутички з нападниками з Криму перетворили хліборобів на вправних воїнів.

Зимівник засновували 3–4 сім'ї. Для кожної з них будували хату й господарські будівлі. Козаки займалися скотарством, землеробством, бджільництвом, риболовлю, полювали на дичину. Торгували з Кримським ханством.

- Розгляньте ілюстрації. Які форми господарювання були відомі козакам-землеробам? З яких предметів складалося озброєння козака?

Козацький зимівник.
Малюнок. Кінець ХІХ ст.

Одяг і військове спорядження козака

2. Коли й де виникла Запорозька Січ?

Життя в степу було сповнене небезпек, адже козакам доводилося захищатися від набігів татар. Вони будували укріплення, використовуючи січені дерев'яні колоди — *січі*. Спочатку таких невеликих січей існувало багато і в різних місцях. Згодом утворилася одна головна фортеця — *Запорозька Січ*. Вважають, що згуртувати козаків зумів князь *Дмитро Вишневецький (Байда)*.

Козаки ретельно добирали місця для спорудження січей. Перевагу надавали дніпровським островам чи місцям поблизу гирла річок. Учені точно не встановили, коли з'явилася перша Січ. Відомо тільки, що її заснували на острові Томаківка приблизно в 1560-х роках. На Дніпровських островах поблизу Січі, укритих очеретяними заростями, зберігався козацький скарб. Це було не золото й не коштовності, як ви могли подумати. Хоча було в козаків і золото, і коштовності. Своїм основним скарбом вони вважали зброю, порох для рушниць і швидкі й маневрені козацькі човни — «*чайки*».

С. Чупруненко. Запорозькі козаки на човні. XIX ст.

- Як ви вважаєте, чому саме зброю та човни козаки вважали скарбом? Чому вони не тримали їх на Січі?

На Січі постійно перебувала невелика козацька залога. Більшість запорожців мешкала в зимівниках і вела господарство. На Січ приходили за певним сигналом чи на заклик гінців. Саме із Січі козаки вирушали в похід. Вони з'їжджалися на Січ і на свято Покрови-Богоматері (14 жовтня), яку вважали захисницею козацтва й усього українського народу. Посеред Січі на майдані завжди ставили церкву Святої Покрови.

На Січі козаки обговорювали найважливіші питання свого життя. Такі козацькі зібрання називали *радами*. Саме козацькій раді належала вся повнота влади, а право голосу мав кожний запорожець. На козацькій раді обговорювали питання війни і миру, ухвалювали рішення про військові походи.

Козацькі клейноди

на Січі й виносили під час козацьких рад.

Корогва — бойовий прапор військових підрозділів українського козацтва. За її збереження відповідав хорунжий.

Бунчук — держак завдовжки 2–2,5 м із кулею або вістрям на кінці, під яким прикріплювали китиці чи волосся з кінського або телячого хвоста. Надавався гетьману, але його завжди носив бунчужний, або бунчуковий. Бунчук указував на місцезнаходження гетьмана під час бою.

Булава — символ влади гетьмана. Зокрема, Б. Хмельницький із 1648 р. мав срібну з позолотою булаву, оздоблену перлами й коштовним камінням.

Печатку Війська Запорозького давали судді. Мала круглу форму й була виготовлена зі срібла. На ній зображений козак у гостроверхій шапці й жупані, із шаблею, порохівницею на боці та мушкетом на лівому плечі.

- Як ви вважаєте, чому в козацькому війську існували саме такі символи влади? Дізнайтеся про значення інших козацьких клейнодів, зображених на ілюстрації. Підготуйте відповідне повідомлення до наступного уроку.

Республіка — форма правління, за якої вся влада належить народу.

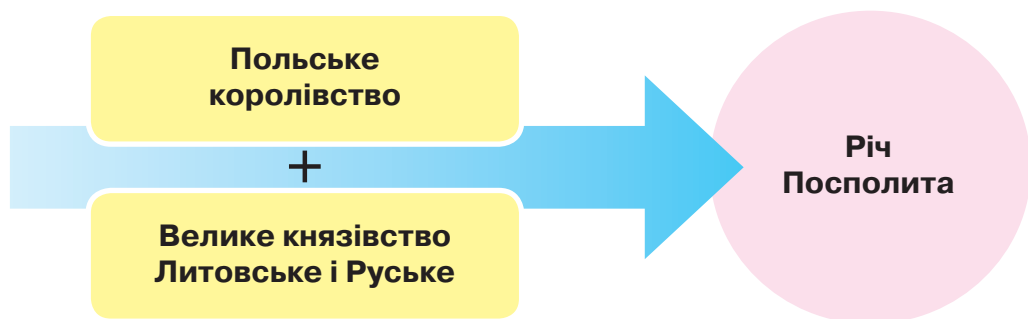
На раду приїздили іноземні послы, аби заручитися військовою підтримкою козаків. Рада також приймала рішення про покарання винних. Загалом козаки збиралися щонайменше двічі на рік, а тому на раді обирали керманичів — *козацьку старшину*, якій передавали всю повноту влади до наступної ради. Найважливішою була посада *кошового отамана*.

Саме тому Запорозьку Січ називають «козацькою *республікою*».

Козацьке військо мало спеціальні символи влади — *клейноди*. Деякі з них зберігали в церкві

3. Що ми знаємо про національно-визвольну боротьбу українського народу?

Від 1596 р. більшість українських земель опинилася під владою Польщі. Сталося це в результаті остаточного зближення Польщі й Великого князівства Литовського та Руського й утворення нової держави *Речі Посполитої*.

Українське козацтво неодноразово приходило на допомогу польському королю. Тому українці сподівалися на поступки влади. Натомість король прагнув контролювати козацтво, усіляко обмежував козацькі права й вольності. Окрім того, утиски церковного життя, освіти й мови, несправедливе судочинство, погіршення життя селян і містян позначилися на житті всіх українців. Це викликало обурення та протести, адже вони й надалі залишалися на своїй землі безправними. Коли ж у **1648 р.** спалахнуло чергове козацьке повстання проти Польщі, його підтримали селяни, містяни й духовенство. Повстання швидко перетворилося на всенародну війну. Українці відчайдушно билися за свої права та свободу. Саме тому історики вважають цю війну початком *Національної революції XVII ст.* Війна тривала майже 10 років.

Очолив національно-визвольну боротьбу українського народу *Богдан Хмельницький*. Він походив із небагатого шляхетського роду. Навчався у Львівському колегіумі єзуїтів, вільно володів українською, польською, латинською, турецькою та татарською мовами. Брав участь у багатьох воєнних походах польського війська, у яких на підмогу залучали й козаків. Б. Хмельницький був хорошим дипломатом, це допомогло йому заручитися підтримкою європейських правителів.

- Прочитайте уривок зі свідчень венеціанського посла А. Віміні та розгляньте ілюстрацію. Які риси вдачі Б. Хмельницького, на яких наголошував посол, можна простежити в портреті гетьмана? Яке з джерел — писемне чи візуальне — більш реалістично передає характер гетьмана?

Невідомий художник. Портрет Б. Хмельницького. XVII ст.

«Росту гетьман скоріше високого, ніж середнього, кремезний і міцної будови. Мова його та спосіб управління показують, що він має тверезе судження і проникливий розум.

Зустрів мене гетьман приязно, розмовляв зі мною вільно латиною. У повожденні, і не тільки зі мною, гетьман лагідний і простий, чим завоював любов і пошану простих людей, але, з іншого боку, він тримає їх у дисципліні суворою стягненнями...»

4. Гетьманщина — козацька держава

Перші битви під проводом Б. Хмельницького в урочищі Жовті Води, під м. Корсунем і під м. Пилявою завершилися перемогою українського війська. Восени 1648 р. значну частину українських земель було звільнено. На визволених землях запроваджували козацькі порядки. Так постала Українська козацька держава, що отримала назву **Військо Запорозьке**, або **Гетьманщина**. Вища влада належала гетьманові, що й визначило її назву. Проте найважливіші питання державного життя вирішувалися, як і раніше, на козацькій раді. Керувати державними справами гетьманові допомагала *генеральна старшина*. Зокрема, *писар* відав військовою канцелярією, відповідав за дипломатичне листування, *обозний* — військовою артилерією, а два *осавули* були найближчими помічниками гетьмана у військових справах і розслідували тяжкі злочини. До генеральної старшини належали також два *судді*.

Столицею козацької держави за часів Б. Хмельницького було місто *Чигирин*. Згодом столицю було перенесено до *Батурина*, а насамкінець столицею стало місто *Глухів*. Труднощі, з якими зіткнулася молода держава, змусили Б. Хмель-

ницького піти на союз із Московією. Однак відтоді довелося оборонятися від зазіхань московитів, які хотіли контролювати козацтво й усі українські землі.

- За допомогою карти «Гетьманщина за часів Богдана Хмельницького» (с. 51) з'ясуйте, чи всі землі, заселені на той час українцями, ввійшли до складу Гетьманщини. Знайдіть на карті гетьманську столицю. Як ви вважаєте, чому вибір було зроблено на користь Чигирини?

Гетьманщина проіснувала до 1764 р. Російський царат ліквідував гетьманство, а колишні козацькі полки перетворив на полки російської армії. У 1775 р. було остаточно знищено Запорозьку Січ. Частина козаків перебралася на землі, що підпорядковувалися турецькому султану. Там, на чужині, вони спробували продовжити славу історію козацтва.

Історія навколо нас. З 1871 р. існує легенда про «Священний Червоний дуб запорозьких козаків». Уже тоді йому було понад 500 років, а товщина стовбура сягала 6 м в обхваті. Це непросте дерево. Згідно з легендою, його листя впродовж усієї зими було червоним і не опадало аж до весни.

Цей єдиний свідок тих буремних часів, що зберігся, — 700-річний козацький дуб, росте в селищі Верхня Хортиця.

За легендою, Б. Хмельницький вів своє військо повз цей дуб до перемоги на Жовтих Водах. Зупинившись коло нього, побажав козакам бути такими ж нерозривними з Батьківщиною, як коріння дерева із землею.

ВИСНОВКИ

На південних степових просторах України за Дніпровськими порогами сформувалося *козацтво*, яке відіграло важливу роль в історії нашого народу. Козацтво стало основною силою *національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького*, у результаті якої було утворено Українську козацьку державу — *Військо Запорозьке*, або *Гетьманщину*, що проіснувала понад 100 років.

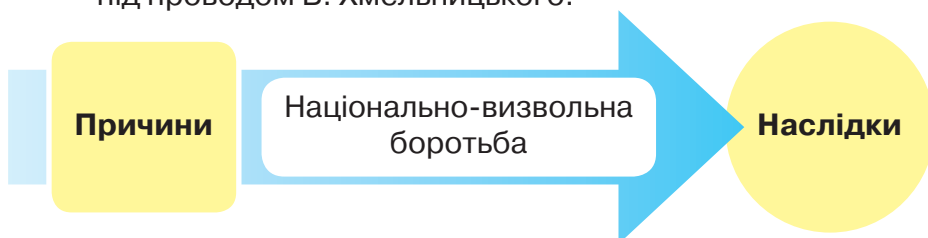
Запитання та завдання

1. Видатний український дослідник історії козацтва Д. Яворницький так описує створення Січі на о. Хортиці: «У 1556 р. знаменитий ватажок низових козаків князь Дмитро Вишневецький, вирушаючи на війну з татарами, вийшов за межі Київського воєводства й, спустившись нижче порогів, розташувався на острові Хортиця. Вишневецький влаштував на острові земляне містечко».

Н. Павлусенко.
Дмитро
Вишневецький.
2014 р.

- Обчисліть, скільки років минуло від заснування Січі на о. Хортиці до початку національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького. Яке це століття та яка його половина?
 - Опишіть риси характеру Д. Вишневецького за його портретом.
2. Позначте на шкалі часу рік заснування та розпаду Української козацької держави. Скільки років вона проіснувала?
 3. Поміркуйте, чи вдало козаки використовували географічне положення для заснування Січей. Якими принципами вони керувалися, обираючи місце для Січі-фортеці?
 4. Чому Запорозьку Січ називали *козацькою республікою*?
- 5. Оберіть речення, у яких ідеться про Б. Хмельницького, та складіть розповідь про нього.
- Спорудив на Дніпрі фортецю — Запорозьку Січ.
 - Очолив національно-визвольну боротьбу українського народу.
 - Знав кілька іноземних мов, зокрема латину.
 - Очолив козацьку державу — Військо Запорозьке.
 - Дбав про розвиток козацтва завдяки відносинам із польським королем.
 - Був хорошим дипломатом і заручився підтримкою європейських правителів під час козацької війни.
6. Спільно з учителем/вчителькою визначте причини й наслідки національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького.

7. У Верхній Хортиці росте 700-річний дуб. Чому його вважають символом козацької слави? Для чого потрібно оберігати будь-які пам'ятки минувшини?

8. За допомогою QR-коду (рекомендовано для використання в школі) прочитайте «Легенду про козацький чуб». Знайдіть в інтернеті інформацію про побут козаків чи традиційну козацьку кухню. Попросіть допомоги в дорослих. Презентуйте розповідь у класі.

9. Накресліть шкалу часу, позначте на ній зазначені дати й розв'яжіть хронологічну задачу.

Союзицьку угоду з Московією Б. Хмельницький мусив укласти в 1654 р.

- На якому році національно-визвольної боротьби це сталося?

10. Складіть стислу розповідь про Українську козацьку державу — Військо Запорозьке. Після яких подій стало можливим її утворення? Кому належала влада в молодій державі? Яке місто стало її столицею? Коли завершилася її історія?

§ 22

Україна в складі Російської та Австро-Угорської імперій

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Як Російська та Австрійська імперії поділили українські землі?
- ▶ Яким було становище українців у цих імперіях?
- ▶ Яким було становище освіти в ті часи?
- ▶ Як українці обстоювали власну гідність і свої права?

- Прочитайте вірші й розгляньте портрети. Кого на них зображено? Визначте, кому з них належать подані поезії. Що ви знаєте про творчий шлях цих видатних особистостей?

1. Надійшла весна прекрасна,
Многоцвітна, тепла, ясна,
Ніби дівчина в вінку.
Зацвіли луги, діброви,
Повно гомону, розмови
І пісень в чагарнику.

2. Вже сонечко в море сіда;
У тихому морі темніє;
Прозора, глибока вода,
Немов оксамит, зеленіє.
На хвилях зелених тремтять
Червонії іскри блискучі
І ясним огнем миготять,
Мов блискавка з темної тучі.

3. Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою,
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
Пливе човен, води повен,
Ніхто не спиняє,
Кому спинить — рибалоньки
На світі немає.

1. Яким було становище українських земель у ХІХ ст.?

На початку ХІХ ст. Україна залишалася підневільною. Проте кількість держав, які володіли українськими землями, зменшилася. Сталося це після того, як Річ Посполиту поділили між собою сусідні держави. Тепер землями України володіли дві імперії — Російська й Австрійська.

- Пригадайте, що таке «імперія». Розгляньте карту та з'ясуйте, які історичні землі на початку ХІХ ст. відійшли Російській імперії, а які Австрійській. До складу якої із цих двох держав ввійшла більшість українських земель?

Хоча в житті двох імперій було чимало відмінностей, ставлення правителів обох держав до українського народу було майже однаковим. Його не вважали окремим народом, який має свою мову, багатовікову історію та унікальну культуру. Усіляко обмежували вживання української мови, зокрема забороняли навчання рідною мовою в школах та університетах.

Жорсткішими такі обмеження були в Російській імперії, де навіть діяла заборона друкувати книжки українською мовою. Усіляко намагалися викоринити з ужитку слова *Україна* й *українці*. Натомість використовували *Малоросія*

Україна в ХІХ — на початку ХХ ст.

Російська імперія:

Волинь, Поділля,
Наддніпрянщина,
Чернігово-Сіверщина,
Запоріжжя, Таврія,
Причорномор'я,
Південна Бессарабія,
Слобожанщина,
Донеччина

Австрійська імперія:

Галичина, Буковина,
Закарпаття

та *малороси*, що було проявом дискримінації українців за ознакою національності. Російський цар та його оточення сподівалися перетворити український народ — нащадків козаків — на безвольний народ без своєї мови й історії. Таку саму політику російський царат здійснював і щодо інших народів, землі яких за різних обставин підкорила Російська імперія.

Кращим було становище українців в Австрійській імперії, адже там було дозволено здобувати початкову освіту рідною мовою.

- Прочитайте поетичні рядки й розгляньте ілюстрації. Яке у вас склалось уявлення про українське село XIX ст.?

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

Тарас Шевченко

На зеленому горбочку,
У вишневому садочку,
Притулилася хатинка,
Мов маленькая дитинка
Стиха вийшла виглядати,
Чи не вийде її мати.
І до білої хатинки,
Немов мати до дитинки,
Вийшло сонце, засвітило
І хатинку звеселило.

Леся Українка

*М. Беркос.
У квітучому саду. 1916 р.*

*С. Васильківській.
Весна в Україні. 1883 р.*

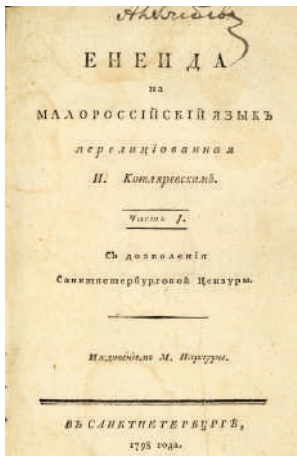
Більшість українського населення в обох імперіях проживала в селах. Краса українського села зачаровувала мандрівників і митців. Проте найтяжчим лихом тих часів було *кріпацтво*. Селяни-кріпаки народжувались і жили все своє життя,

не маючи особистої волі. Вони були власністю панів, які мали право здійснювати над ними суд, навіть продати чи обміняти на когось іншого. Саме тому прогресивна громадськість обох імперій докладала максимум зусиль, аби скасувати кріпацтво. Першими отримали волю селяни підавстрійської, а згодом і підросійської України. Відсутність особистої свободи, неписьменність не сприяли відновленню власної держави.

2. Як українці обстоювали свої права?

Українська інтелігенція піднялася на захист української мови. Вона опікувалася і духовним життям, створюючи осередки збирачів і поціновувачів усної народної творчості. Піднесення духовного життя спостерігалось після виходу у світ у **1798 р.** поеми *Івана Котляревського «Енеїда»*. Це був перший твір, написаний новою українською літературною мовою. Головними героями твору стали козаки — волелюбні й хоробрі лицарі. Такий твір про життя та побут козаків було створено автором на протипагу бажанню російської влади стерти в народі пам'ять про славне козацтво.

Хвиля національного відродження піднялася також на українських землях Австрійської імперії. Слави галицьких будителів зажили учасники літературного гуртка *«Руська трійця»* *Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький.*

Титульний аркуш першого видання «Енеїди» І. Котляревського. 1798 р.

Пам'ятник «Руській трійці» (скульп. І. Довбенюк). м. Івано-Франківськ. 2012 р.

Ще в студентські роки вони заприсяглися жити для рідного народу. Прагнучи покращити долю українського народу (у Галичині тоді казали руського, на Закарпатті — русинського), хлопці-патріоти обстоювали право навчатися рідною мовою, адже за тих часів у краї панували німецька й польська мови. Великою подією став вихід у світ у **1836 р.** першої друкованої книжки *«Русалка Дністровая»*, написаної мовою, зрозумілою всім українцям. І хоча більшу частину видання становили народні пісні й думи, це так налякало австрійську владу, що тираж книжки наказали вилучити з продажу.

- *«Ми маємо по горло клопоту з поляками, а ці божевільні хочуть ще воскресити давно поховану русинську мову»* — так висловився один із львівських керівників поліції про діяльність *«Руської трійці»*. Як ви вважаєте, чому не дозволили продаж *«Русалки Дністрової»*?

Пам'ятник Кирилу та Мефодію (скульп. Г. Бровді).
м. Мукачево. 1996 р.

У **1840 р.** відбулася найвидатніша подія в історії української літератури. Саме тоді світ побачила збірка *«Кобзар»* нікому не відомого на той час автора — **Тараса Шевченка**. Усі вміщені в ній поезії нагадували читачам і читачкам про втрачені героїчне минуле та свободу. Саме палке Шевченкове слово спонукало багатьох до дій. Зокрема, у **1846 р.** постало **Кирило-Мефодіївське товариство**, назване на честь розробників слов'янської абетки Кирила та Мефодія. Товариство об'єднало вчених, письменників, учителів і студентів, які прагнули скасування кріпацтва й рівних прав для всіх людей і народів, об'єднання слов'янських народів в одну демократичну державу. Щоправда, товариство проіснувало недовго. Уже в 1847 р. його учасників було заарештовано й засуджено. За свою революційну поезію Т. Шевченко отримав суворе покарання — 10 років солдатської служби без права писати й малювати.

- *Чим, на вашу думку, можна пояснити такий суворий вирок суду Т. Шевченку?*

- Прочитайте уривок із програми Кирило-Мефодіївського товариства та дайте відповіді на запитання.
 - Про яку «могилу» ідеться в тексті?
 - Які території потрібно розуміти під словом Слов'янщина?
 - Чи можна визначити головну ідею діяльності товариства із цього уривка?

«...І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься для всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і повстане Слов'янщина, і не останеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні кріпака, ні холопа, ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у сербів, ні у болгар...»

3. Як українці боролися за своє право на освіту?

У першій половині XIX ст. освіта розвивалася доволі повільно. Не в усіх населених пунктах були школи. Та й у тих небагатьох школах навчання велося не українською мовою. Від учнів вимагали заучувати навчальні тексти й переказувати їх навіть без розуміння написаного.

Водночас в освіті почали відбуватися зміни. На підросійській Україні в 1805 р. було відкрито університет у Харкові, а в 1834 р. — у Києві. У великих містах діяли гімназії та ліцеї. Існували також професійні школи, які готували фахівців для певних галузей. До таких шкіл можна зарахувати, зокрема, школу бджільництва, відкриту в 1828 р. поблизу м. Батурина на Чернігівщині. Існували також школи садівників, землеробів, рибалок та ін.

Кращою була ситуація в підавстрійській Україні. Перший університет у Львові відчинив двері для студентів у 1661 р. При університеті з 1787 р. діяв Руський інститут для українців, котрі не володіли латиною, яку на той час вважали мовою науки. На жаль, невдовзі Руський інститут було закрито. А в другій половині XIX ст. в Австрійській імперії було проголошено загальне обов'язкове навчання на західноукраїнських землях. Початкові школи відкривали в усіх населених пунктах.

- Розгляньте світлини XIX ст. українських університетів (с. 162). Як потрібно їх розмістити, щоб дотриматися хронологічної послідовності їхнього заснування? Підготуйте презентацію про освіту на українських землях в XIX ст., скориставшись запитаннями-підказками.

- Які факти з навчального матеріалу параграфу свідчать про те, що тогочасна шкільна система не сприяла розвитку дітей?
- Які зміни відбувалися в освіті в XIX ст. ?
- Чому влада двох імперій не була зацікавлена в тому, щоб українці здобували належну освіту?

Львівський університет

Університет святого Володимира.
м. Київ

Харківський
університет

Із середини XIX ст. на українських землях з'явилися *недільні школи*, розраховані на здобуття початкової освіти насамперед дорослими, а тому працювали вони в неділю та у святкові дні. Згодом у таких школах отримали змогу навчатися українською мовою також і діти. Відкривали недільні школи й для здобуття освіти жінками. У ті часи існувало чимало перепон, які доводилося долати жінкам, щоб здобути хорошу освіту. Дівчата із заможних родин могли навчатися в приватних закладах, натомість дочки селян і робітників не мали такої можливості.

Велику підтримку недільні школи отримали від Т. Шевченка, який написав кілька підручників, які використовували для навчання в цих школах.

У 1862 р. з ініціативи *Христини Алчевської* (1841–1920) було відкрито жіночу недільну школу в м. Харкові. Школа проіснувала понад 50 років, хоча перших 8 років — нелегально. Спочатку в школі навчалося приблизно 50 учениць, а згодом — 600–700. Навчальні заняття проводили безкоштовно понад 100 вчителів. Харківська жіноча недільна школа була єдиною в Україні, яка мала власне приміщення, збудоване коштом Х. Алчевської. Незважаючи на заборону, вона пропагувала у своїй школі українську мову й народну пісню, творчість Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка та ін. Її син Микола написав перший буквар для дорослих українською мовою.

Христина
Алчевська

Згодом Х. Алчевська відкрила ще одну недільну школу в с. Олексіївці Луганської області. Відомо, що деякі свої листи Х. Алчевська підписувала псевдонімом «Українка».

- Яку роль відігравали недільні школи в поширенні освіти на українських землях? Яку мету ставили перед собою організатори недільних шкіл? Яке значення має освіченість в обстоюванні своїх прав і прав народу? Яка з відомих жінок того часу також використовувала псевдонім «Українка»?

ВИСНОВКИ

У XIX ст. українські землі опинилися під владою *Російської та Австрійської імперій*. В обох імперіях ігнорували потреби українців. Хоча в Австрійській імперії становище українського населення було дещо кращим. В обох імперіях українцям доводилось *обстоювати свої права* й боротися з дискримінацією в усіх сферах життя.

Запитання та завдання

1. Розв'яжіть хронологічну задачу.

Першими на теренах України отримали волю саме селяни Галичини. Сталося це в 1848 р. Натомість у Російській імперії звільнення з кріпацтва відбулося тільки в 1861 р. Скільки років відділяє ці події? Скільки років минуло з моменту скасування кріпацтва в Галичині?

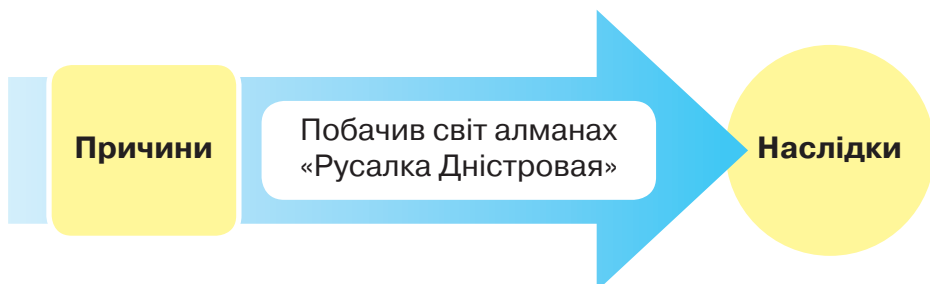
2. Прочитайте уривки з народних пісень. Чому ці пісні є не-оціненним історичним джерелом? До якого виду історичних

джерел вони належать? Чому панщина лягла важким тягарем на плечі селян?

Та посіяв вельможний пан пшеницю ланами,
Та позганяв на панщину батьків із синами.
Летить крячок над женцями, літаючи, кряче,
За сльозами в пана хлопи світу не бачать!
Летить крячок над женцями, літаючи, плаче.
Коли ж тії в пана хлопи та долю побачать?

Женуть батька в степ косити,
Сина молотити,
Третю дочку-паняночку —
Тютюну садити,
А невістку зі свекрухою
У лан жита жати.

3. Охарактеризуйте причинно-наслідкові зв'язки виходу у світ альманаху «Русалка Дністровая» у 1836 р. За потреби попросіть допомоги в учителя/вчительки.

4. Складіть 3–4 запитання до тексту параграфа, які розпочиналися б словами *чому* та з *якою метою*. Обміняйтеся запитаннями та знайдіть відповіді на них у підручнику.

5. Розв'яжіть хронологічну задачу.

Останньою прижиттєвою книжкою Т. Шевченка був «Буквар південноруський». Це книжка для навчання грамоти. «Буквар» був надрукований у 1860 р. і мав 24 сторінки. Скільки років минуло відтоді?

6. Оберіть одну з подій, про які йшлося на уроці. Підготуйте коротку розповідь про неї. Обов'язково висловіть своє ставлення до цієї події.

7. Складіть запитання до кросворда. Запитання мають бути короткими та влучними.

Наприклад: Як називався навчальний заклад, у якому в XIX ст. здобували початкову освіту? (*Школа*).

1. Якою була участь українців у Першій світовій війні?

- Пригадайте, які українські землі входили до складу Російської, а які до складу Австрійської імперій.

Нове століття принесло складні випробування населенню українських земель. Найстрашнішим лихом початку століття стала *Перша світова війна*, у яку було втягнуто багато держав.

Не оминула війна й українські землі. За іронією долі Австрійська (на той час уже Австро-Угорська) і Російська імперії опинилися по різні сторони, а українці — в арміях, які воювали одна проти одної. Ні російський цар, ні австрійський цісар не переймалися долею українців у цій війні. Українці-галичани й українці-наддніпрянці, а також українці-кубанці тисячами гинули на війні, почасти в боях одні проти одних.

Війна принесла українському народу неймовірні страждання, водночас загартовуючи його. У цей період пожвавився національно-визвольний рух. Українці прагнули жити всі гуртом і спільно вирішувати власну долю. Активними учасниками руху стали *січові стрільці*. На заклик створення українського військового підрозділу в 1914 р. відгукнулися тисячі добровольців, з яких і було сформовано легіон *Українських січових стрільців*. Серед них було багато студентів і гімназистів. Окрім героїчної доблесті, вони залишили нащадкам і безцінний скарб — стрілецькі пісні.

Перше товариство «Січові стрільці», яке виникло ще в 1913 р., відмовилося приймати до свого складу дівчат. Однак на початку війни серед 300 січовиків було 33 жінки, які сформували свій підрозділ. Його очільницею стала *Олена Степанів*.

Олена Степанів (1892–1963) — громадська та військова діячка. Пішла на війну добровольцем. Вона перша у світі жінка зарахована на військову службу у званні офіцера. Її ставили за приклад стрільцям як взірець мужності й честі. Отримала медаль за хоробрість. У травні 1915 р. потрапила в російський полон. Факт перебування О. Степанів у полоні висвітлювали на шпальтах багатьох європейських газет. Це було поштовхом до порушення питання про долю українців.

2. Чим завершилася чергова спроба відновлення української державності?

- Пригадайте, коли наші предки мали свою державу, а коли українськими землями володіли інші держави.

Перша світова війна призвела до зубожіння населення країн, які воювали. У лютому 1917 р. в Російській імперії цар Микола II зрікся престолу. З особливою радістю цю новину сприйняли в Україні, адже з'явилася надія на відродження власної держави.

У перших числах березня 1917 р. в Києві громадські організації утворили *Центральну Раду*, яку очолив знаний історик *Михайло Грушевський*. Згодом Центральна Рада сформувала власний уряд. Українці радо вітали ці події, сподіваючись на відновлення Української держави. У листопаді того ж року було проголошено створення *Української Народної Республіки (УНР)*. 22 січня 1918 р. перший український парламент — Українська Центральна рада — Четвертим універсалом проголосив незалежність УНР. Ті бурхливі події історики називають *Українською революцією*. Українці прагнули наблизити її перемогу самовідданою працею в надії, що нарешті всі українські землі будуть об'єднані в межах своєї держави. Невдовзі ситуація в Україні загострилася через війну з більшовиками, які захопили владу в Росії.

Проголошення
Першого універсалу
в м. Києві. 1917 р.

- Знайдіть на світлині М. Грушевського. Які емоції простежуються на обличчях учасників події? Як ви думаєте, які їхні плани на майбутнє?

Революція — швидка докорінна зміна системи чи життя. Може стосуватися суспільства, людини, науки та виробництва.

Не менш бурхливо розвивалися події і на західноукраїнських землях. У перші дні листопада 1918 р. українські війська здобули владу у Львові. Уже 13 листопада постала **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**. **22 січня 1919 р.** в Києві відбулося урочисте проголошення **об'єднання ЗУНР та УНР**. Здійснилася давня мрія українського народу. Той день увійшов в історію як **День Соборності України**. Однак утримати свою незалежність українцям тоді не вдалося.

Соборна Україна

- *Уважно розгляньте карту. Порівняйте території УНР і ЗУНР та території під контролем української влади в день об'єднання держав. Чи відповідала дійсність прагненням українців?*

На державному рівні День Соборності почали відзначати тільки наприкінці 1990-х років. Проте в історію святкування цього дня увійшов саме 1990 рік. Тоді населення України вперше по-справжньому відзначило цей день. 21 січня українці й українки утворили «живий ланцюг» від Києва до Львова, який символічно поєднав дві столиці — УНР та ЗУНР.

- *Розгляньте світлини. Що спонукало людей утворити «живий ланцюг»? Чому так важливо відзначати цей день і в наш час?*

«Живий ланцюг». 1990 р.

3. Якими були більшовицькі порядки в Україні?

Великою проблемою для молодій державі стала більшовицька Росія. Захопивши владу в Україні, більшовики проголосили створення своєї держави, яка в 1922 р. утворила союз з іншими республіками, де до влади прийшли більшовики. Трагічно складалася доля України й українців у цій державі. Влада всіляко намагалася залякати представників усіх *соціальних станів*. Більшовицька влада переконувала населення, що соціальні стани робітників і селян мають владу в країні Рад. Насправді, господарями в країні були тільки представники партії більшовиків.

З прадавніх часів наші предки були успішними землеробами, які любили землю до нестями й уміли на ній господарювати. Більшовики створювали колективні господарства — *колгоспи*. У селян примусово відбирали землю, худобу та реманент (знаряддя для обробітку землі). Переставши бути господарями, українські хлібороби перетворилися на наймитів. З такими порядками селяни не хотіли миритися.

Щоб залякати селян, більшовицька влада організувала *голодомор* — так називають спланований владою голод. У селян забрали все зерно, а тому на найродючіших землях у світі люди масово гинули від голоду. Найважчими були зима-весна 1932–1933 рр. Український народ втратив майже 5 млн осіб.

Соціальний стан — велика група людей, об'єднаних правовим і господарським становищем у суспільстві.

Починаючи з 2003 р. в Україні проходить акція «Запали свічку пам'яті». О 16.00 в останню суботу листопада на центральних площах міст чи у вікнах своїх квартир українці/українки запалюють свічки, щоб ушанувати пам'ять загиблих від Голодомору.

- Чому учасники/учасниці акції кладуть поряд із запаленими свічками колоски пшениці чи жита, ягоди калини, яблука?

Після упокорення українського селянства більшовики взялися за діячів освіти й науки, мистецтва, фахівців у різних галузях. Усіх тих, хто був незгодний із діями більшовиків, заарештовували, ув'язнювали чи висилали в Сибір. Багатьох було розстріляно. Такі дії влади щодо незгодних з її політикою називають *репресіями*.

- Чому більшовицька влада боролася насамперед із високоосвіченими людьми?

Закарпаття, яке в той час входило до складу Чехословаччини, восени 1938 р. отримано автономію — можливість більш самостійно визначати засади свого життя. 15 березня 1939 р. було проголошено незалежність Карпатської України. Однак через угорську окупацію новоутворена держава припинила своє існування.

4. Як українці боролися за свою свободу в роки Другої світової війни?

На обезлюднену Голодомором 1932–1933 рр. і репресіями Україну чекало чергове випробування — Друга світова війна. Вона розпочалася 1 вересня 1939 р. А для українців ця війна розпочалася 17 вересня, коли нацистська Німеччина та сталінський Радянський Союз за попередньою змовою поділили Польщу. Радянському Союзу дісталися західноукраїнські землі. А 22 червня 1941 р. розпочалися військові дії між колишніми союзниками — Німеччиною та Радянським Союзом. Уже 30 червня у Львові було проголошено Акт відновлення Української держави, проте це не входило до планів нацистів, і всіх учасників цієї події було заарештовано. Нацисти встановили на українських землях «новий порядок». Що це означало? Україна мала стати постачальником сировини й продовольства. Майже 2,5 млн юнаків і дівчат вивезли до Німеччини на примусові роботи. Закривали школи й університети, адже нова влада не потребувала освічених людей.

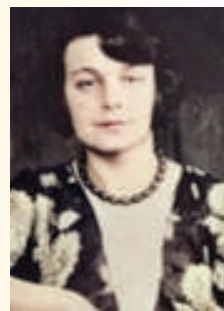
- Розгляньте світлини й поясніть мету встановлення нацистами на українських землях «нового порядку».

Окрім радянської влади, за звільнення українських земель боролася також **Українська повстанська армія**. Вона була створена **14 жовтня 1942 р.** та вела підпільну боротьбу з усіма загарбниками, намагаючись відновити незалежну Українську державу. Завершилася війна в Європі **8 травня 1945 р.** перемогою союзників над нацистською Німеччиною. Саме 8 травня ми щороку вшановуємо всіх загиблих у роки війни.

Про справжні наміри нацистів щодо населення України свідчить доля **Олени Теліги** (1906–1942). Українська поетеса й патріотка прибула до Києва тоді, коли там уже господарювали нацисти. Вона встигла випустити чотири номери літературного видання «Літаври». У лютому 1942 р. разом із чоловіком та іншими соратниками була розстріляна в Бабиному Яру (м. Київ). Загалом у Бабиному Яру нацисти знищили майже 100 тис. осіб різних національностей.

5. Якою була боротьба за державність у повоєнні роки?

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років ХХ ст. постало нове покоління борців за волю України. Невипадково їх назвали **шістдесятниками**. Молоді письменники, художники, журналісти, науковці, освітяни та лікарі відважилися на протест проти знищення української мови; проти брехні, що лунала з екранів телевізорів і яку друкували на шпальтах газет; проти перекручувань історії українського народу. Шістдесят-

ники вшановували річниці дня народження Т. Шевченка, проводили конференції, зверталися у своїх творах із правдивим словом про минуле та сьогодення України, писали листи до урядовців про порушення прав людини. Чимало з них зазнали переслідувань. Звільнення з роботи, арешти й ув'язнення, заслання, примусове лікування в психіатричній лікарні — такою була ціна правди. Не всі з них дожили до незалежності України.

Алла
Горська,
художниця

Василь
Симоненко, поет
і журналіст

В'ячеслав
Чорновіл, літера-
турний критик і
політик

Доля поета **Василя Стуса** (1938–1985) засвідчує безвихідь становища, у якому перебував український народ. Талановитим людям доводилось або зректися своїх переконань і пристосуватися та догоджати владі, або поневірятися у в'язницях. В. Стус не дожив до Української незалежної держави. Йому всіляко перешкоджали творити, не друкували за життя його творів. Значну частину свого життя провів у в'язницях і таборах. Однак доля не зламала його. Він поклав своє життя за свободу України.

- Прочитайте уривок із листа В. Стуса до свого сина Дмитра.
- Які настанови дає своєму синові В. Стус? Чи варто скористатися цими настановами кожному/кожній із вас?

«...Коли в тебе буде чисте, безгрішне серце, тоді тобі легко житиметься у світі — де б ти не був та які б лиха не зазнавав. Бо будеш, як світлий вогник, чистий промінь, до якого все тягнеться з найчистішими поривами. Бо будеш сам прекрасною

людиною — такою, як твоя мама, як бабуся Їлінка. Не гріши, сину. Це перше правило. І, може, єдине. Ні перед ким — ні перед людьми (байдуже — добрими чи злими), ні перед деревом, ні перед птахою. І тоді будеш, як Бог» (1982).

ВИСНОВКИ

XX ст. для українського народу виявилось вкрай важким. Довелося перенести негаразди *двох світових воєн*, знуцання більшовицької влади. *Голодомор і репресії*, намагання знищити все українське. Події *Української революції* спонукали український народ більш рішуче боротися за нашу незалежність.

Запитання та завдання

1. Пригадайте фрагмент найвідомішої стрілецької пісні «Ой у лузі червона калина похилилася». Чому в стрілецькій пісні калина й Україна взаємопов'язані? Яку роль відіграли Січові стрільці у визвольних змаганнях українців?

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми тую славу Україну, гей-гей, розвеселимо.

2. Розгляньте світлини (1–4). Які історичні події вони ілюструють? Розмістіть світлини в хронологічній послідовності.

9. Розв'яжіть хронологічну задачу.

Л. Костенко, поетеса-шістдесятниця у 1961 р. видала збірку «Мандрівки серця», яка була дуже популярною. Скільки років минуло із часу виходу збірки?

10. Оберіть одну з подій, які вивчали на уроці. Підготуйте презентацію про цю подію.

11. У «живому ланцюзі» 1990 р. взяло участь майже 5 млн осіб. Прочитайте, як згадують про цю подію її учасники й учасниці. Що вони відчували? Чи виправдалися їхні сподівання, що Україні бути?

«Кожний брав машину, яку мав, сідали по троє, по четверо, по п'ятеро, скільки могли виїжджали. Були скептичні побоювання, чи ми зуміємо все організувати. Як виявилось, зуміли. Емоції були суперпозитивні, але не тільки від “ланцюга”, а тому що Україна рухається вперед, має перспективи щось здобути».

«З того дня ми перестали боятися. З'явилася колосальна віра в майбутнє».

«Коли ми побачили стільки усміхнених людей з українською символікою, одразу зрозуміли — Україні бути!»

12. Проведіть дослідження. Чи є серед дорослих членів вашої родини учасники/учасниці «живого ланцюга»? Якщо так, то запишіть їхні спогади. Основну увагу зверніть на почуття та емоції, які вони тоді відчували. Чи є у вашій родині світлини тих часів? Щоб оформити спогади, попросіть допомоги в дорослих. Презентуйте ваше дослідження в класі.

§ 24 Україна незалежна

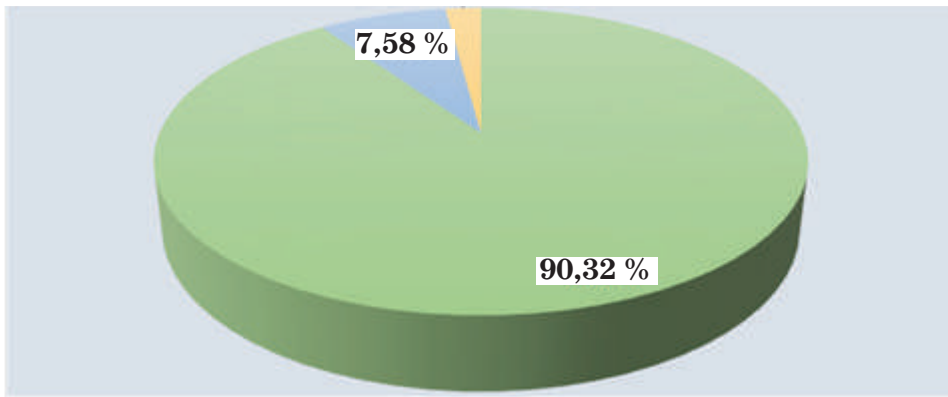
На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Як українці й українки сприйняли відновлення незалежності України?
- ▶ З якими труднощами довелося зіткнутися в економіці?
- ▶ Які положення Конституції України потрібно знати?
- ▶ Які державні свята відзначають у нашій державі?

ухвалення підтримали понад 90 % громадян і громадянок країни. На референдумі було одне запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» Якщо учасники/учасниці референдуму не відповіли на це запитання, то їхній бюлетень вважали недійсним. У цей же день відбулися вибори *Президента України*. Першим президентом незалежної України було обрано *Леоніда Кравчука*.

- Розгляньте діаграму.

Результати всенародного референдуму 1 грудня 1991 р. щодо підтримки Акта проголошення незалежності України

- Який відсоток тих, що взяли участь у референдумі, підтримали Акт проголошення незалежності? Не підтримали? Чи можна порівняти ці величини? На скільки відсотків більше тих, хто підтримали Акт проголошення незалежності, ніж тих, хто його не підтримали?

Незалежній державі Україні довелося долати чимало труднощів, успадкованих від попередніх часів, зокрема відставання в розвитку господарства від інших країн, а також незаможність населення. Давалися взнаки також тривале порушення прав і свобод людей, багатовікове викорінення української мови та культури, відсутність досвіду самостійного управління країною.

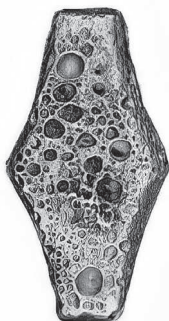
Невтомно працюючи, наш народ досягнув значних успіхів. У промисловості України важливу роль відіграють металургія та машинобудування. Поступово розвиваються електронна промисловість, роботобудування, біотехнології. Як і раніше, багато важить для нашої економіки сільське господарство. Україна посідає чільне місце серед держав світу, які експортують сільськогосподарську продукцію.

Україна розвиває всі сучасні види транспорту: автомобільний, залізничний, повітряний, водний, трубопровідний. У трьох містах України — Києві, Харкові та Дніпрі — є метрополітен. Україна — морська держава, її південні кордони омивають Чорне й Азовське моря. Найбільші українські порти — міста Одеса, Миколаїв, Чорноморськ, Херсон, Маріуполь, Бердянськ, Феодосія.

Проте в господарському житті нашої країни залишається чимало проблем. Це й заміна застарілого устаткування та створення нових робочих місць, упровадження у виробництво сучасних наукових досягнень.

У вересні 1996 р. в обіг було введено національну валюту — *гривню*.

Історія навколо нас. Назва української національної валюти походить від слова *гривна*, що в часи Русі-України означало нашійну прикрасу. Це також була міра ваги. У XII–XIV ст. гривнами називали срібні зливки, які часто використовували для розрахунків. Київська гривна мала масу 150–160 г. За 2–3 гривни можна було купити бойового коня. Гривна залишалася грошовою одиницею на теренах України до XIV ст.

Срібна гривна
Русі-України.
XI–XIII ст.

Гривні повернулися на українські землі в часи Української народної республіки. Саме в 1918 р. було запроваджено в обіг власну національну валюту.

У 1996 р. було введено в обіг банкноти, надруковані в Канаді та Великій Британії. На той момент Україна не мала можливості самостійно друкувати гроші. Нині для друкування грошей використовують найсучасніше облад-

Банкнота УНР номіналом
100 грн

Банкноти 1996 р.

нання, а в сировину додають український льон, що робить банкноти довговічнішими.

- *Уважно розгляньте банкноту часів УНР. Що на ній зображено? Портрети яких історичних діячів/діячок розміщено на сучасних банкнотах? Як ви думаєте чому?*

У незалежній Україні розвиваються освіта й культура. Основною ланкою освіти в нашій державі є заклади загальної середньої освіти — школи, гімназії та ліцеї. Побільшало в Україні приватних навчальних закладів. Українська молодь має можливість навчатися в професійних училищах і коледжах. Вищу освіту здобувають в університетах, інститутах, академіях тощо.

Значними є мистецькі здобутки. Українських артистів та артисток знають далеко за межами нашої держави, а українське кіно, незважаючи на фінансові труднощі, збирає своїх шанувальників по всьому світу.

2. Що таке Конституція?

Конституція — Основний Закон держави. Що це означає? Слово *конституція* має латинське походження, як і більшість слів, пов'язаних зі сферою державного управління. У Стародавньому Римі цим словом позначали акти імператора, які потрібно було неухильно виконувати. Крім юридичного значення, конституція позначає будову, фізіологічні й анатомічні особливості живого організму. Цікаво, що слово *конституція* в українській мові має своїх «родичів»: споріднені слова *константа* — стала, незмінна величина; *констатація* — установлення існування певного факту, явища; а також чоловіче ім'я *Костянтин*.

28 червня 1996 р. Верховна Рада ухвалила **Конституцію України**. Відтоді ми відзначаємо цей день як державне свято — **День Конституції**.

Розділи Конституції визначають загальні засади функціонування Української держави, основні права, свободи й обов'язки людини та громадянина, завдання та повноваження Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України й інших органів виконавчої влади, засади здійснення правосуддя, територіальний устрій держави.

- *Опрацюйте разом з учителем/вчителькою подані статті Конституції України. Дайте відповіді на запитання.*
 - Що означає незалежна та демократична держава?
 - Яка мова в Україні закріплена як державна? Що таке мови національних меншин і як держава гарантує їхній розвиток?
 - Якими є Державні символи України? Що означають кольори Державного Прапора України?

Конституція України (1996)

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорозького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ.

3. Які свята вважають державними?

Державне свято встановлюють на честь події, яка мала виняткове історичне значення, вплинула на здобуття Україною незалежності. Згадаймо про деякі з них. Найважливіше з державних свят — *День незалежності України*. Його в Україні святкують **24 серпня**, у день, коли в 1991 р. Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України. Це свято об'єднує всіх громадян і громадянок держави, адже в нас усіх спільний дім — Україна.

Святкування Дня незалежності України

По всій країні проходять різноманітні урочисті заходи, зокрема покладання квітів до пам'ятників і на могили борців за свободу держави, різноманітні марші в національних костюмах.

Важливим для кожного громадянина/кожної громадянки є також *День Конституції України*, який відзначають **28 червня**. Це єдине державне свято, зазначене в самій Конституції. Ухвалення Конституції закріпило правові основи незалежності України.

Також ми відзначаємо свята, пов'язані з нашими державними символами: *День Державного Герба України* — **19 лютого**, *День Державного Гімну України* — **10 березня**, *День Державного Прапора України* — **23 серпня**. Шанування Державних символів України — обов'язок не тільки громадян/громадянок України, а й іноземців, що проживають чи перебувають у нашій державі. Кожна нація пишається символами своєї держави.

Державний Прапор України

Малий Герб України

Меморіал на честь
Героїв Небесної
Сотні. м. Київ

День Гідності та Свободи в нашій країні відзначають **21 листопада** на честь двох революцій: Помаранчевої революції (2004) і Революції Гідності (2013). Обидві революції були викликані потребою нагадати можновладцям, що саме народ в Україні має бути джерелом влади. На відміну від подій Помаранчевої революції, відстоювання власної гідності та свободи коштувало Україні багатьох життів — патріотів Небесної Сотні.

- *Як ви вважаєте, чому саме бруківку використано як своєрідні п'єдестали під світлинами Героїв Небесної Сотні?*

Важливим святом у наші дні є *День захисників і захисниць України*, який відзначають **14 жовтня**. Цей день обрано не випадково, адже його вважають Днем українського козацтва, Днем створення УПА та святом Покрови Пресвятої Богородиці — покровительки всього українського народу. Гасло свята — «Сила нескорених». Захист Вітчизни — справа всіх українців та українок. Свято має особливе значення у зв'язку з агресією Росії проти України, яка розпочалася у 2014 р., і захопленням Криму. Тисячі чоловіків і жінок щодня, щогодини та щохвилини ризикують власним життям заради того, щоб ми могли навчатися та працювати, щоб Україна відбулася.

Також в Україні відзначають свята, пов'язані з багатовіковими традиціями: *Різдво Христове, Великдень, День Святої Трійці* та ін.

На жаль, наше минуле сповнене трагічних подій. Саме тому в скорботні дні ми вшановуємо жертв цих подій: День пам'яті Героїв Небесної Сотні — **20 лютого**; День чорнобильської трагедії — **26 квітня**; День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу — **18 травня**; День пам'яті трагедії Бабиного Яру — **29 вересня**; День пам'яті жертв політичних репресій — **третя неділя травня**; День пам'яті жертв голодоморів — **четверта субота листопада**.

ВИСНОВКИ

24 серпня 1991 р. Українська держава відновила свою *незалежність*. Українці радо сприйняли цю подію. Молодій державі доволі важко було протистояти негараздам, успадкованим від попередніх часів, але заповзята праця кожного громадянина/кожної громадянки змінила ситуацію на краще.

Конституція — Основний Закон держави, що визначає засади її функціонування, права й обов'язки кожного громадянина/кожної громадянки.

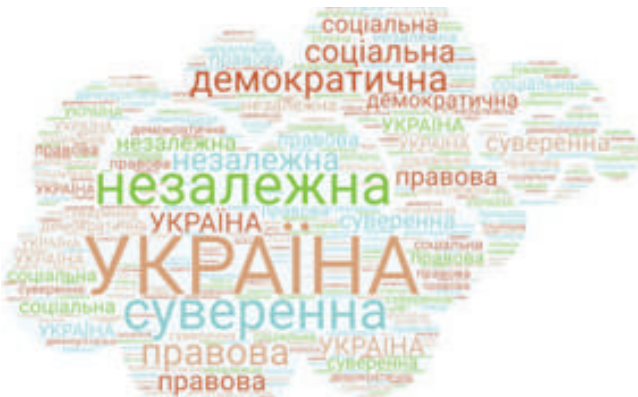
В Україні відзначають свята, які покликані згуртувати націю, нагадати про славні події нашої історії. Водночас в Україні вшановують жертв трагічних подій.

Запитання та завдання

1. Розв'яжіть хронологічну задачу.

10 березня 1865 р. в польському місті Перемишлі вперше прозвучала пісня «Ще не вмерла України...» (слова П. Чубинського, музика М. Вербицького), яка стала гімном незалежної України. Саме тому в цей день ми відзначаємо День Державного Гімну України. Скільки часу минуло від тієї події?

2. Які події ознаменували початок незалежності України? Яку роль відіграв референдум 1 грудня 1991 р. в становленні нашої держави?
3. Що таке *державна мова*? Яка мова є державною в Україні? Розкажіть про становище української мови впродовж ХІХ та ХХ ст.
4. Які поняття зашифровані в «хмарі» слів? Про який важливий документ ідеться?

5. 9 листопада в Україні відзначають День української писемності та мови. Складіть коротку розповідь про те, як відзначають це свято у вашій школі. Чи брали ви в ньому безпосередню участь? Про які свята, що відзначають на державному рівні, ви знаєте?

6. Використовуючи матеріал параграфа, підготуйте 4–5 речень для гри «**Правда/неправда**». Пограйте в неї з однокласниками й однокласницями. Хтось зачитує твердження, а решта визначають, правда це чи ні. Виграє той/та, хто помилився/помилилася найменше.

Наприклад: Більшість громадян України на референдумі підтримала Акт проголошення незалежності України — правда. Конституція України не визначає права громадян в Україні — неправда.

7. Розв'яжіть хронологічну задачу.

Першою Конституцією, яка визначала основи Української держави — Війська Запорозького, вважають Конституцію Пилипа Орлика (1710). На жаль, вона не була реалізована. Скільки років минуло із часу створення Конституції П. Орлика. Скільки часу відділяє Конституцію П. Орлика від ухвалення чинної Конституції України.

8. Підготуйте повідомлення про ваших рідних чи знайомих. У яких галузях господарства, науки чи освіти вони працюють? Пам'ятайте, що Україну творить кожний/кожна з вас своєю працею та наполегливим навчанням.

§ 25

Громадяни/громадянки й держава. Демократія

На уроці ви дізнаєтеся:

- ▶ Що таке *демократія*?
- ▶ Яких принципів потрібно дотримуватися, щоб суспільство було демократичним?
- ▶ Чому так важливо забезпечити толерантність у суспільстві?
- ▶ Як пов'язані між собою права й обов'язки громадян/громадянок?

- Розшифруйте ребуси. Що пов'язує їх між собою?

2

1 = Н

4 = Т

1. Що таке демократична держава?

Демократія — це таке управління державою, за якого вся влада належить народові. «Хіба може кілька десятків мільйонів керувати державою?» — здивується хтось із вас. Так, може. У сучасних демократичних державах влада народу здійснюється через обраних представників. Народ обирає депутатів парламенту, а в деяких країнах ще й президента, які ухвалюють від імені народу всі важливі для держави рішення. Вважають, що демократія — це правління більшості. Ухвалюючи рішення, очільники держави зважають на думку більшості, адже врахувати абсолютно всі думки неможливо. Наприклад, коли у вашому класі вибирають колір квіткових вазонів для озеленення класу, одразу з'являється безліч думок. Зрештою, усі погоджуються з думкою більшості, і на підвіконні стоять вазони того кольору, який сподобався найбільшій кількості учнів та учениць вашого класу.

Сучасна демократія передбачає не тільки слідування волі більшості, а й дотримання прав окремих спільнот. Такими спільнотами можуть бути представники й представниці різних національностей, різних релігій, жінки, діти. Хоча в сучасному світі жінок більше за чоловіків, однак їхня представленість у суспільстві значно менша, оскільки впродовж століть жінки були дискриміновані й донині в деяких країнах не завжди мають рівні права із чоловіками.

- Розгляньте подані тези й поясніть, як ви їх розумієте. Добрайте до кожної тези ілюстрацію з казки чи мультфільму, яку можна використати для її пояснення. Обґрунтуйте ваш вибір.

<p>Демократія — це толерантність.</p> 	 <p>Демократія — це враховувати потреби інших.</p>	 <p>Демократія — це свобода слова. Якщо у вас виникають проблеми, ви маєте право про це сказати.</p>
--	---	--

2. Чому не буває демократії без толерантності?

У перекладі з латинської мови *толерантність* означає «терпіння». У суспільстві толерантність означає повагу до інших думок, поглядів, традицій. Толерантність — це сприйняття та розуміння розмаїття культур світу. Формуванню толерантності сприяють знання та відкритість. По-

справжньому освічена людина завжди буде толерантною. *Єдність у різноманітті* — гасло Європейського Союзу.

Аби досягти успіхів у житті, не витратити сили на конфлікти, потрібно сформуванати толерантність як рису характеру.

Правила толерантності

Усі люди різні — не кращі й гірші, а просто різні.

Потрібно поважати думки, почуття інших і тоді, коли вони не збігаються з вашими.

Не намагайтеся змінювати що-небудь в інших.

- Прочитайте притчу про цвяхи. Що мав на увазі батько, стверджуючи, що «паркан уже ніколи не буде таким, як колись»?

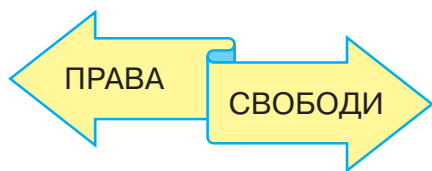
В одного батька був дуже неврівноважений син, який часто завдавав прикрощів сім'ї через свою нестриманість. Якось батько дав йому мішок цвяхів і запропонував забивати їх по одному в паркан щоразу, коли хлопець втрачав терпець і з кимось сварився. Першого дня хлопець забив 37 цвяхів. Поступово він навчився контролювати себе, і кількість цвяхів щодня зменшувалася. Хлопець зрозумів, що легше опанувувати свої емоції, ніж забивати цвяхи. Нарешті настав день, коли він не забив жодного цвяха. Син підійшов до батька та сказав про це. Тоді батько порадив синові витягати з паркана по одному цвяху в ті дні, коли він зуміє стриматись і ні з ким не посвариться.

Минав час, і згодом син зміг похвалитися батькові, що в паркані не залишилося жодного цвяха. «Ти добре поводишся, але подивися, скільки дірок залишилося в паркані, він уже ніколи не буде таким, як колись», — сказав батько.

3. Які права й обов'язки мають громадяни/громадянки?

- Пригадайте, про які права та свободи людини йшлося в попередніх параграфах. Як можна відрізнити права від свобод?

Ви вже неодноразово чули про державу, права й обов'язки громадян/громадянок. Хто ж такі **громадяни/громадянки**? Кожна дитина має право на громадянство. Громадянство вказує на взаємність прав та обов'язків між людиною та державою. Більшість

людей стає громадянами/громадянками певної держави, народившись у сім'ї громадян чи на території цієї держави.

Права та свободи людини й громадянина/громадянки держава закріплює в конституційних нормах. У статті 3 Конституції України наголошено: людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані в Україні найвищими соціальними цінностями. Це означає, що людина є цінною не тільки для себе, а й для всього суспільства. Обов'язок держави — створювати умови, щоб людина могла реалізувати свої права. Права людини поширюються на всіх осіб, які проживають в Україні, а права громадянина/громадянки — тільки на тих осіб, які є громадянами нашої держави. Наприклад, право брати участь в управлінні державними справами мають тільки громадяни/громадянки України, а громадяни інших держав та особи без громадянства таких прав не мають.

- Пригадайте, якими правами та свободами наділена людина й громадянин/громадянка в Україні.

Права та свободи людини й громадянина/громадянки в Україні

До особистих прав і свобод людини належать: права людини на життя та його захист; на повагу до її гідності, на свободу й особисту недоторканність, на невтручання в особисте життя та таємницю листування, на недоторканність житла; на свободу думки й слова, світогляду й віросповідання, пересування.

До політичних прав і свобод належать: право на участь в управлінні державними справами; на об'єднання, на мирні збори й демонстрації; на свободу друку й інформації; виборчі права.

До соціально-економічних прав належать: право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю; права на працю, на страйк, відпочинок, соціальний захист, житло, достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я.

До культурних прав належать: право на освіту; свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості.

Громадянин/громадянка — особа, яка належить до жителів держави, користується всіма правами та виконує конституційні обов'язки.

Держава бере на себе відповідальність щодо забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина/громадянки, охорони й захисту прав і свобод. Свої права та свободи громадяни/громадянки можуть захищати в судовому порядку.

- Прокоментуйте, як ви розумієте подану статтю Основного Закону України.

З Конституції України

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

- Прочитайте діалог. Про які обов'язки людини й громадянина/громадянки вам було вже відомо, а про які ви щойно дізналися? Який висновок зробили для себе?

— Ніяк не можу збагнути, а для чого існують обов'язки?

— Виконання обов'язків забезпечує нормальне життя суспільства.

— Який з обов'язків вважають найголовнішим?

— Не посягати на права й свободи, честь і гідність інших людей. А ще важливо завжди дотримуватися законів України.

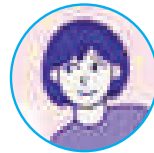
— Зрозуміло, це пов'язано з дотриманням прав інших.

— Також не можна заподіювати шкоду природі й культурній спадщині.

— А є обов'язки, які стосуються не всіх, а тільки громадян/громадянок?

— Так, захист Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України. А ще важливо шанувати державні символи нашої держави.

— Дякую, все стало зрозумілим. Мої права закінчуються там, де починаються твої.

4. Як можна взяти участь в ухваленні державних рішень?

Кожному/кожній із вас доводилося приймати рішення. Іноді це було просто, а іноді доволі складно. Коли ж рішен-

Ф. фон Фольц. Ера Перикла. 1877 р.

ня стосується суспільної справи, ухвалювати його найтяжче. Бо вам треба зробити вибір, який стосуватиметься не тільки вашого життя, а й життя інших членів суспільства. Ухваленням таких рішень опікується переважно держава. Важливо, щоб ці рішення відповідали інтересам більшості членів суспільства.

Як же ухвалювали суспільні рішення в різні часи? Громадяни міст-держав Стародавньої Греції ухвалювали найважливіші рішення та обирали співвітчизників на державні посади на *народних зборах*.

У давніх слов'ян найважливіші питання також розглядали на народних зборах — *вічах*. За часів Русі-України всі вільні громадяни для вирішення громадських питань збира-

Віче в Русі-Україні.
Ілюстрація
з Радзивиллівського
літопису.
Кінець XV ст.

лися на віче. Головою зібрання був князь, а в Києві — митрополит. Згодом більшість важливих питань князі ухвалювали спільно зі своїм оточенням.

Демократичні принципи прийняття рішень збереглися і в козаків. Ви вже знаєте, що Запорозьку Січ називали республікою. Найважливіші питання життя Січі козаки вирішували на козацьких радах, а також обирали посадовців, яким довіряли управляти Січчю.

- Пригадайте, які посади існували на Січі.

Козаки голосували підкиданням шапок. За яке рішення було найбільше підкинуто шапок, те й приймали. Проте голосуванню передували тривалі обговорення. Кожний козак міг вільно висловити свою думку.

Демократію, за якої громадяни самостійно беруть участь у вирішенні суспільних справ, називають *безпосередньою*. Тобто народні збори, віче, козацька рада — це приклади безпосередньої демократії.

Коли суспільство зростає чисельно, проводити такі зібрання стає неможливо. Тоді запроваджують *представницьку демократію*: громадяни обирають своїх представників для управління державою. Прикладом представницької демократії є вибори старшини на Січі чи сучасні вибори в Україні. Саме на виборах громадяни/громадянки обирають своїх представників, які ухвалюють важливі суспільні рішення на рівні держави чи місцевої громади.

М. Овечкін. Військова рада на Січі.
Фрагмент діорами. 1987 р.

- Розгляньте ілюстрації «Народні збори в Стародавній Греції», «Віче в Русі-Україні» та «Козацька рада» (с. 190–191). Що спільного можна помітити на всіх трьох ілюстраціях? Наведіть приклади участі громадян/громадянок у прийнятті суспільних рішень.

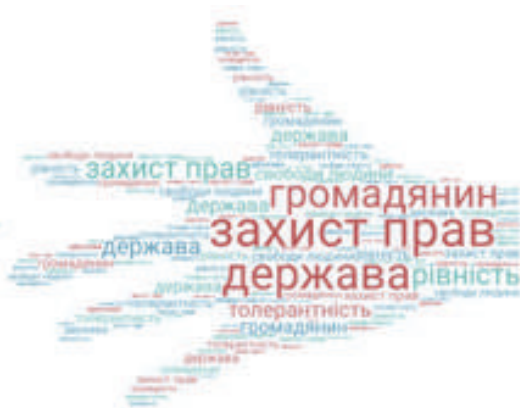
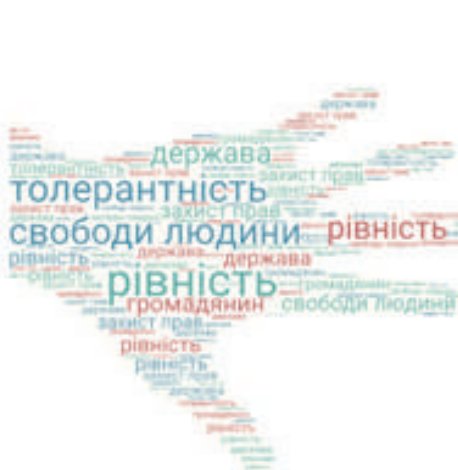
ВИСНОВКИ

Демократія — це управління суспільними справами, коли вся влада належить народу. Демократія пройшла тривалий шлях розвитку. Українцям демократичне прийняття рішень відоме ще з давніх часів, коли важливі справи вирішували на *народних зборах* — *вічах*. Саме демократія забезпечує дотримання прав людини та громадянина/громадянки. Запорукою демократії є *толерантне ставлення* до всіх членів суспільства.

Запитання та завдання

1. Розгляньте ілюстрацію. Поясніть, як ви розумієте гасло «Єдність у різноманітті». Придумайте свій варіант малюнка, який би відображав різноманітність суспільства.
2. Розгляньте «хмари» слів. Які слова та словосполучення ви прочитали? Чи пов'язані вони між собою? Складіть коротку розповідь про демократичне суспільство.

3. Сформулюйте правила, яких необхідно дотримуватися в демократичному суспільстві, щоб забезпечити його розвиток.

4. Продовжте речення.

— *Права та свободи необхідні для того, щоб ...*

— *Добросовісне виконання обов'язків громадянами/громадянками...*

5. Складіть 2–3 запитання до тексту параграфа, які розпочинаються словами *для чого*.

6. Розв'яжіть хронологічну задачу.

Перші вибори Президента України відбулися в 1991 р. Скільки років минуло з того часу?

7. Охарактеризуйте найважливіші, на вашу думку, обов'язки громадян і громадянок України. Підготуйте коротку розповідь про права та свободи людини й громадянина/громадянки.

8. Прочитайте притчу.

В одному японському селищі жив старий самурай. Якось до нього прийшов юний боєць, якого вважали дуже злим і жорстоким. Він любив провокувати й драгувати супротивника, аби той почав нервувати, наробив помилок і зрештою програв бій.

Боєць усіляко намагався вивести із себе старого самурая: сварився, кидав у нього камінці. Але мудрець продовжував своє заняття і зовсім не зважав на бійця-провокатора. Зрештою тому довелося піти, так і не дочекавшись реакції мудреця.

Учні були здивовані тим, що відбувається. Вони запитали у свого вчителя:

— Чому ж Ви не відреагували? Злякалися, що програєте?

— Коли хтось робить вам подарунок, а ви не хочете його приймати, то чий це буде подарунок?

— Звичайно, свого старого господаря, — відповіли учні.

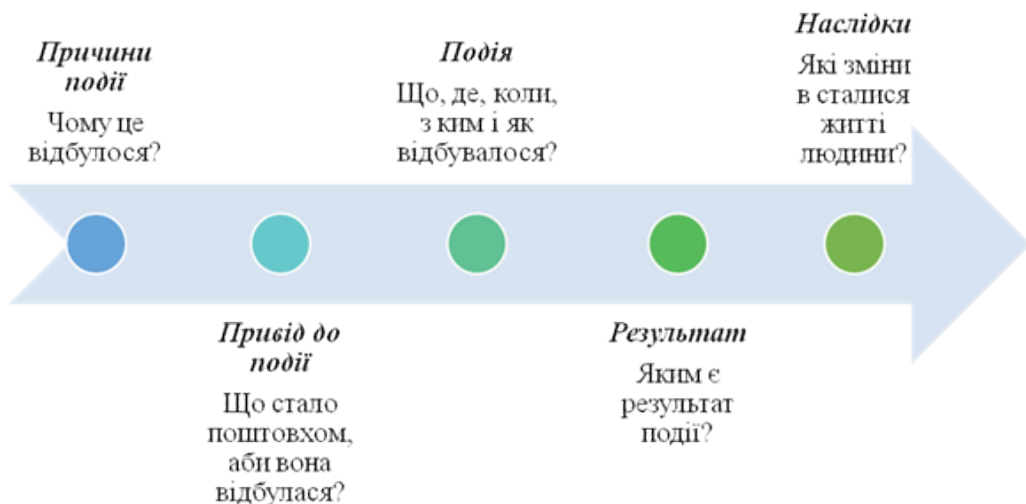
— Те саме стосується заздощів і лайок. Поки ви їх не приймете, не відповідатимете на них, вони належатимуть тому, від кого виходять.

- Чи погоджуєтеся ви з думкою мудреця? Чи відомі вам інші способи протидії таким провокаторам? Обговоріть це зі своїми однокласниками й однокласницями.

• Історичний процес — це ланцюжок подій і явищ, пов'язаних між собою причинно-наслідковими зв'язками. Скориставшись поданою схемою, розкажіть про історичні події, зосередивши увагу на причинно-наслідкових зв'язках.

Події: 1) Запровадження християнства князем Володимиром як державної релігії в 988 р.; 2) Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої в середині XVII ст.

Завдання 3. Історія та математика

• Розв'яжіть хронологічні задачі.

1. Друкар І. Федорівич у 1574 р. у м. Львові надрукував «Абетку», що складалася з абетки, граматичних складів і короткої читанки. Донині зберігся єдиний примірник цього видання, знайдений у м. Римі (Італія) у 1927 р. Він знаходиться в університетській бібліотеці одного з університетів США. Скільки років минуло із часу виходу у світ цієї навчальної книжки? Скільки років це видання доступне для дослідників?

2. Найдавнішою вітчизняною рукописною книгою на пергаменті, що збереглася до наших днів, є Остромирове Євангеліє, написане в 1056 р. за князювання Ізяслава Ярославича. Скільки років минуло із часу написання книги?

3. Першу школу для хлопців було створено з наказу князя Володимира. Натомість перша школа для дівчат з'явилася в 1086 р. при Андріївському монастирі з ініціативи княгині Анни Всеволодівни. На який рік після запровадження хрис-

тиянства як державної релігії на Русі відчинила свої двері для навчання перша школа для дівчат?

Завдання 4. Пам'ять і пам'ятники

• Що таке *пам'ятник*? Розгляньте подані світлини пам'ятників. Яким історичним особам чи подіям вони присвячені? Розкажіть коротко про діяльність будь-якої із цих історичних осіб (*на вибір*).

1

2

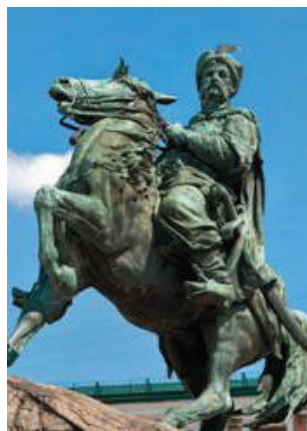
3

4

5

6

Завдання 5. Події у фотодокументах

• Які події зафіксовано на поданих світлинах? Як правильно розмістити світлини, щоб дотриматися хронологічної

послідовності зображених подій? Підготуйте коротку розповідь про одну з подій (на вибір).

1

2

3

4

Виконайте завдання в тестовій формі

1. Невід’ємне право людини, що базується на моральному розумінні цінності кожної особистості, — це
А розум людини
Б гідність людини
В совість людини
2. Наука про минуле людини та суспільства — це
А історія
Б соціологія
В археологія
3. Життя суспільства базується на
А діяльності винахідників
Б взаємодії людей
В тільки на досягненнях відомих людей
4. На формування етнічної належності людини впливає
А стиль одягу
Б шкільна освіта
В мова, якою розмовляють у сім’ї
5. Особистість, у якої злагоджені внутрішні відчуття та здібності й зовнішній світ, іменують
А досконалою
Б гармонійно розвиненою
В ідеальною
6. Особливо важливе для людини, своєрідна мотивація до дій — це
А пріоритет
Б першочерговість
В цінність
7. Усталені інструкції з поведінки, яких дотримуються всі члени родини, — це сімейні
А правила
Б цінності
В традиції
8. Сімейних обов’язків НЕ стосується
А щотижневе генеральне прибирання помешкання
Б щоденні відвідини крамниці для купівлі хліба
В зустрічі з друзями

9. Святкування національних і релігійних свят, збереження національної кухні належать до
- А сімейних традицій
 - Б сімейних обов'язків
 - В сімейних правил
10. Науку, що досліджує порядок подій у часі, називають
- А археологією
 - Б хронологією
 - В нумізматикою
11. Великий відрізок історичного часу, певний етап розвитку людства — це
- А тисячоліття
 - Б ера
 - В епоха
12. Середовище, у якому відбувається активна людська діяльність, — це простір
- А географічний
 - Б історичний
 - В локальний
13. Історична карта відображає
- А рельєф місцевості, поклади корисних копалин
 - Б процес розвитку суспільства на певній території та в певний час
 - В особливості природного середовища
14. Легенда карти — це
- А умовні позначення, використані для створення карти
 - Б інформація про фахівців, які уклали карту
 - В опис історичного періоду, відображеного на карті
15. Україна межує на суходолі із
- А п'ятьма країнами
 - Б шістьма країнами
 - В сімома країнами
16. Найзахідніший історико-географічний регіон України — це
- А Галичина
 - Б Закарпаття
 - В Буковина

17. Найсхідніший історико-географічний регіон України — це
А Запорозжя
Б Наддніпрянщина
В Слобожанщина
18. Найпівденніший історико-географічний регіон України — це
А Таврія
Б Волинь
В Поділля
19. Найбільша річка України — це
А Дніпро
Б Дністер
В Сіверський Донець
20. Державний кордон визначає територію
А громад
Б історико-географічних регіонів
В держав
21. Держави, які існували на українських землях, розміщені в правильній хронологічній послідовності в рядку
А Русь-Україна, Гетьманщина, Українська Народна Республіка
Б Королівство Руське, Західноукраїнська Народна Республіка, Русь-Україна
В Русь-Україна, Гетьманщина, Королівство Руське
22. Масмедіа — це
А різновид засобів масової інформації, який одночасно передає інформацію великим групам людей
Б засоби інформації з обмеженим доступом
В різновид засобів інформації, що поступово зникають
23. Документи й інші об'єкти, створені в досліджувану епоху, належать до джерел
А писемних
Б первинних
В вторинних

24. Пам'ятки матеріальної культури, зокрема знаряддя виробництва, предмети побуту, архітектурні пам'ятки, житло, посуд, одяг, належать до джерел
- А писемних
 - Б мовних
 - В речових
25. Фольклор, народні пісні, історичні думи, перекази й легенди, прислів'я та приказки, казки належать до джерел
- А писемних
 - Б усних
 - В мовних
26. Для збирання усних історичних джерел організовують
- А археологічні розвідки
 - Б польові етнографічні експедиції
 - В геологічні експедиції
27. Науку, що описує минуле на основі речових пам'яток, називають
- А археологією
 - Б історією
 - В етнографією
28. Установа, яка приймає, описує та зберігає документи, — це
- А архів
 - Б музей
 - В бібліотека
29. Установа, де зберігають та експонують речові джерела й пам'ятки мистецтва, — це
- А архів
 - Б музей
 - В бібліотека
30. «Цифрова ідентичність» — це
- А документи, створені за допомогою комп'ютерної техніки
 - Б рекламні пропозиції, автоматично надіслані користувачам інтернету
 - В уся інформація, яку залишає про себе в мережі користувач

31. Різновид пам'яток культури, пов'язаних із важливими історичними подіями, називають
- А пам'ятками історії
 - Б пам'ятниками
 - В монументами
32. Різниця між натуральним і ринковим господарством полягає в тому, що
- А натуральне господарство базується на виготовленні натуральної продукції, а ринкове — ні
 - Б у натуральному господарстві продукти праці виробляють для задоволення власних потреб, а в ринковому — для продажу
 - В у натуральному господарстві використовують примітивні знаряддя праці, а в ринковому — обов'язково застосовують технічні пристрої
33. Сучасний навчальний заклад, який надає вищу освіту, — це
- А колегіум
 - Б гімназія
 - В університет
34. Писемне джерело, у якому описано перебіг подій у хронологічній послідовності, — це
- А літопис
 - Б мемуари
 - В спогад
35. Князь, який започаткував династію Рюриковичів у Києві та розширив землі Русі-України аж до Балтійського моря, — це
- А Кий
 - Б Олег
 - В Ігор
35. Княгиня Ольга здійснила дипломатичну подорож до
- А Візантії
 - Б Священної Римської імперії
 - В Хозарського каганату

36. Християнство як державну релігію запровадив князь
А Олег
Б Володимир Святославич
В Ярослав Володимирович
37. Першим із правителів на Русі отримав титул короля
А Володимир Святославич
Б Ярослав Володимирович
В Данило Романович
38. Об'єднані українські та литовські війська розбили монгольську армію в 1362 р. біля річки
А Сині Води
Б Жовті Води
В Калка
39. Першим із-поміж українців отримав учене звання доктора
А Костянтин Острозький
Б Юрій Дрогобич
В Іван Сушик
40. Місто, у якому друкар І. Федорович надрукував Біблію, — це
А Острог
Б Львів
В Пересопниця
41. Засновником Острозької академії, у якій могли здобути освіту вихідці з усіх слов'янських земель, був
А Юрій Дрогобич
Б Костянтин Острозький
В Ярослав Мудрий
42. Козацькі господарства в межах Дикого поля називали
А вольностями
Б слобідками
В зимівниками
43. Засновником Січі-фортеці вважають
А Дмитра Вишневецького
Б Богдана Хмельницького
В короля Сигізмунда

44. За формою правління Запорозька Січ була
А монархією
Б республікою
В виборною монархією
45. Національно-визвольну війну українського народу проти Речі Посполитої очолив
А Дмитро Вишневецький
Б Костянтин Острозький
В Богдан Хмельницький
46. Козацька держава, яка утворилась у результаті національно-визвольних змагань українського народу проти Речі Посполитої, — це
А Військо Запорозьке
Б Козацька держава
В Україна
47. Автором «Енеїди», першого твору, написаного українською літературною мовою, був/була
А Тарас Шевченко
Б Іван Котляревський
В Марко Вовчок
48. Літературний гурток, який організували М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький, — це
А «Руська трійця»
Б Кирило-Мефодіївське товариство
В «Соборність»
49. Найдавнішим університетом України був університет
А Київський
Б Львівський
В Харківський
50. Навчальні заклади, які з'явилися на українських землях у середині ХІХ ст. і були розраховані на здобуття початкової освіти насамперед дорослими, — це
А недільні школи
Б колегіуми
В професійні школи

51. Центральну Раду, яка виникла в 1917 р., очолив
А Володимир Винниченко
Б Михайло Грушевський
В Симон Петлюра
52. День об'єднання Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки ввійшов в історію як
А День Соборності України
Б День Єднання
В День Незалежності
53. Молодих і прогресивних людей, які відчайдушно боролися за права та свободи громадян у Радянському Союзі в другій половині ХХ ст., називали
А інтелігенцією
Б шістдесятниками
В протестувальниками
54. Перший референдум в Україні, який підтвердив усенародну підтримку проголошення незалежності нашої держави, відбувся в
А серпні 1991 р.
Б грудні 1991 р.
В червні 1996 р.
55. Свято, установлене на честь події, яка має виняткове історичне значення, — це свято
А державне
Б традиційне
В професійне
56. Особа, яка користується всіма правами та свободами, виконує покладені на неї обов'язки, перебуває під захистом держави, — це
А мешканець/мешканка
Б правозахисник/правозахисниця
В громадянин/громадянка
57. Повага, сприйняття та розуміння національного, культурного й релігійного різноманіття світу — це
А вихованість
Б стриманість
В толерантність

ЗМІСТ

Від авторів 3

ВСТУП

§ 1. Людина, суспільство й історія 4

Я В СУСПІЛЬСТВІ, ЧАСІ ТА ПРОСТОРИ

§ 2. Я — людина. Ідентичність і самоідентичність..... 12

§ 3. Самореалізація людини. Життєві цінності
та пріоритети 19

§ 4. Роль сім'ї в суспільстві та житті людини 25

§ 5. Людина та людство в часі 31

§ 6. Географічний та історичний простір.
Як працювати з історичною картою 40

§ 7. Україна на історичних картах упродовж історії 46

ДЖЕРЕЛА ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬСТВА

§ 8. Роль інформації в житті суспільства 53

§ 9. Джерела у вивченні історії..... 62

§ 10. Свобода висловлення своєї думки та відповідальність . 68

§ 11. Інтернет як джерело пізнання 74

§ 12. Пам'ятки історії як джерело історико-культурної
інформації 78

МОЯ ГРОМАДА ТА ЇЇ ІСТОРІЯ

§ 13. Соціокультурна багатоманітність
та соціальні цінності 85

§ 14. Праця та господарство: колись і сьогодні 91

§ 15. Про що можна дізнатися з назв рідного краю 100

§ 16. Роль громади в житті людини..... 108

§ 17. Як людина впливає на довкілля? 114

МОЯ КРАЇНА ТА ЇЇ ІСТОРІЯ

§ 18. Історичне пізнання минулого 123

§ 19. Найвизначніші події часів Русі-України
та Королівства Руського 130

§ 20. Українські землі в складі сусідніх держав..... 139

§ 21. Українське козацтво. Гетьманщина 147

§ 22. Україна в складі Російської та
Австро-Угорської імперій 155

§ 23. Україна та українці в боротьбі за власну
державність упродовж ХХ ст..... 165

§ 24. Україна незалежна 175

§ 25. Громадяни й держава. Демократія 184

Перевіряємо свої досягнення 194